

ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΤΑΞΗ

Αυτές τις μέρες του Μάρτη ξαναξυπνούν άραγε οι μνήμες του παρελθόντος; Αναβιώνουν μέσα μας τα «οράματα και τα θάματα» του Μακρυγιάννη κι όλων εκείνων που πριν από 185 χρόνια πίστεψαν στο Μεγάλο Αγαθό της Ελευθερίας κι έχυσαν αίματα για να το κατακτήσουν; Ριγούν άραγε οι ψυχές μας και μεθούν με το «αθάνατο κρασί του Εικοσιένα» κατά το πρόσταγμα του εθνικού μας ποιητή Κωστή Παλαμά; Δύσκολο το ερώτημα και πολύ πιο δύσκολη ακόμα η απάντηση. Γιατί κατά τον άλλο εθνικό μας ποιητή Ανδρέα Κάλβο «θέλει αρετήν και τόλμην η ελευθερία».

Σ' αυτούς τους αλλοτριωμένους καιρούς που καταβάλλεται τόσο επιμελημένη και άρτια οργανωμένη προσπάθεια για τον αποχρωματισμό όλων σχεδόν των στοιχείων που συνθέτουν την ιδιαιτερότητα Έθνους και Γένους, φοβάται κανείς πως τα «οράματα και τα θάματα» όλο και περισσότερο βυθίζονται στα τάρταρα της λησμοσύνης.

Κι όμως· αυτή η λατρεία της παράδοσης, όχι ως κούφια απομίμηση και επιφανειακή ανάμνηση των γεγονότων, αλλά ως δυναμική υπέρβαση, ανυψώνει την αδύναμη ύπαρξή μας από την πεζή καθημερινότητα. Αυτή η αναγωγή αποτελεί ταυτόχρονα και τον ακρογωνιαίο λίθο για

την οικοδομή ενός στέρεου μέλλοντος. Και βέβαια μια τέτοια αποτίμηση δεν σημαίνει ασφαλώς οπισθοδρόμηση, ούτε επαγγελία αποσκίρτησης απ' ό,τι η ιστορική νομοτέλεια επέβαλε ήδη και σ' αυτόν εδώ τον δικό μας τόπο.

Όμως μέσα σ' αυτήν την, έστω και τεχνητά, δημιουργημένη ενοποίηση εθνών και κρατών στην Ευρωπαϊκή μας Ήπειρο, η διατήρηση των εθνικών μας παραδόσεων με ό,τι αυτό συνεπάγεται, δεν αποτελεί μόνο ηθική υποχρέωση, αλλά ταυτόχρονα και συμβολή στο γενικότερο κλίμα του «ευρωπαϊκού» γίγνεσθαι. Κανείς και σε καμιά περίπτωση δεν έχει το δικαίωμα να απεμπολήσει από τα σπλάχνα της εθνικής μας συνείδησης την ανυπόκριτη αναφορά και την αιώνια ευγνωμοσύνη των μεταγενεστέρων στην εποποιΐα της Εθνικής μας Παλιγγενεσίας. Επί πλέον αυτή η αναφορά σηματοδοτεί και τη μεγάλη υπενθύμιση «urbi et orbi» **ότι η ελευθερία, για την οποία αγωνίστηκαν εκείνοι, αποτελεί την ύψιστη καταξίωση της ανθρωπίνης ύπαρξης.**

Η Φιλοσοφία άλλωστε, που σ' αυτόν τον τόπο γεννήθηκε και ανδρώθηκε, αυτόν ακριβώς τον στόχο υπηρετεί: Την διαμόρφωση του ανθρώπου σε αδούλωτη, ελεύθερη άρα και σε υπεύθυνη προσωπικότητα. Τέτοια που να έχει «πάντα ανοιχτά, πάντα άγρυπνα τα μάτια της ψυχής της», όπως τόσο δυναμικά την εμπνεύστηκε ο πρώτος Εθνικός μας ποιητής Διονύσιος Σολωμός.

* * *

Αυτές τις μέρες του Μάρτη, και όχι μόνο, ανάγκη οι παλμοί αυτού του τόπου να ανυψώνονται σε μια πανελλήνια έκφραση αποτίμησης του Χρέους σ' αυτούς που πρωτεργάστηκαν τον Μέγα Άθλο του '21, πέρα από τις προσωπικές του καθενός μας προτιμήσεις.

Είναι το μέγα Χρέος όλων μας.

Το μέγα Χρέος

Γράφει ο
Πρόεδρος της ΕΚΔΕΦ
Σπ. Γ. Μοσχονάς

Η διδακτική της φιλοσοφίας και των φιλοσοφικών κειμένων

Του ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΔΑΜΑΣΚΟΥ
δρ. Φιλοσοφίας - Σχολικού Συμβούλου Φιλολόγων

1. Δημιουργία προϋποθέσεων καταλλήλου διδακτικού κλίματος.

Πριν επιχειρηθεί οποιαδήποτε διδακτική προσπάθεια, πριν ο διδάσκων αρχίσει την επικοινωνία με τους μαθητές του, είναι αναγκαίο να έχει αναπτύξει, ο ίδιος, έναν προβληματισμό και να έχει δώσει - πρώτιστα - στον εαυτό του απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα, προκειμένου να δημιουργηθεί εντός του η ασφάλεια, η αυτοπεποίθηση και η βεβαιότητα, ότι, διδάσκοντας φιλοσοφία και φιλοσοφικά κείμενα, επιτελεί έργο ουσίας και δεν καθίσταται - απλώς - ο εκτελεστής του αναλυτικού προγράμματος. Για να διδάξουμε κάτι, πρέπει να είμαστε πεπεισμένοι, τόσο για την αξία του, όσο και για την πρακτική του εφαρμογή. Η φιλοδοξία του γράφοντος είναι τούτη: **να συμβάλει, όσο μπορεί, στο να δημιουργηθεί στον εργαζόμενο, στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση, φιλόλογο η βεβαιότητα ότι επιτελεί έργο σημαντικό διδάσκοντας τη Φιλοσοφία και τα κείμενά της.**

Αρκετοί, σήμερα, θεωρούν την ύπαρξη της φιλοσοφίας και των φιλοσοφικών κειμένων στο Λύκειο ως αναγκαιότητα και τη διδασκαλία της αυτονόητη. Όμως, στην τεχνοκρατούμενη εποχή και στην κοινωνία της υπερχαλαλώς, πολλοί είναι εκείνοι οι οποίοι θέτουν ένα λογιζοφανές ερώτημα: ποιο το νόημα της διδασκαλίας των φιλοσοφικών κειμένων, αλλά και της φιλοσοφίας στο Λύκειο, αφού η φιλοσοφία δεν κατάφερε να δώσει λύσεις στα μεγάλα προβλήματα της ζωής. Ο δε φιλοσοφικός στοχασμός, ως αφρημένος, καταλήγει, πολλές φορές, σε μία ανήκουστη θεωρητικολογία. Οι οπαδοί του μετρίου δεν επιθυμούν σύνθετους στοχασμούς, εκδηλώνουν μία φιλοσοφική «δυσπεψία» και, με το επιχείρημα ότι ο φιλοσοφικός στοχασμός πρέπει να είναι απλός, απορρίπτουν την ενασχόληση με τη φιλοσοφία, ως ξένη προς την «κοινή λογική». Το γεγονός ότι οι φιλόσοφοι δεν κατάφεραν να δώσουν γνώσεις με καθολική ισχύ, όπως οι υπηρέτες των θετικών, κυρίως, επιστημών, είναι ένας σοβαρός λόγος να τεθεί ο φιλοσοφικός στοχασμός «εντός παρενθέσεως».

Η απάντηση, η οποία μπορεί να δοθεί σ' αυτές τις ενστάσεις, είναι ότι η ενασχόληση με τον φιλοσοφικό στοχασμό είναι μια ευγενής πνευματική δραστηριότητα, η οποία δεν έχει να ζηλέψει τίποτε από τις άλλες πνευματικές δραστηριότητες. Οι φιλοσοφικές θέσεις εδράζονται στους νόμους της λογικής, είναι ιστορική κατάκτηση και, ως εκ τούτου, στοιχειοθετούν επιστημονική γνώση. Αυτό σημαίνει ότι η Φιλοσοφία υφίσταται ως μία επιστήμη, καθώς αυτή κατανοείται με τους νόμους της λογικής και ο λόγος

είναι αυτός που τη σταθεροποιεί ως πνευματική κατάκτηση. Όμως, παράλληλα με τη Φιλοσοφία ως επιστήμη, λειτουργεί και η Φιλοσοφία ως καθαρός στοχασμός, ως πρωτόθετη ανθρώπινη δραστηριότητα. Οι άνθρωποι δεν απορρίπτουν την - μ' αυτό το περιεχόμενο - φιλοσοφική δραστηριότητα, καθώς ο δυνατός στοχασμός ωθείται προς τη γνώση του όλου και αγωνίζεται να προσεγγίσει την ουσία των όντων και την αλήθεια της πρώτης αρχής. Γίνεται κατανοητό, ότι αυτήν τη διάθεση μπορεί να ικανοποιήσει ο πρωτότυπος φιλοσοφικός στοχασμός, ο οποίος αναδύεται εκεί, όπου δεσπόζει ο έρως για τα «τέλεια και τά εποπτικά». Την καταγεγραμμένη επιστήμη της Φιλοσοφίας ίσως να μην μπορεί να παρακολουθήσει ο καθημερινός άνθρωπος, θεωρώντας τον εαυτό του μη ικανό να ασχοληθεί με τις συλλήψεις της. Εδώ, ακριβώς, συγκεκριμενοποιούνται και αναγνωρίζονται οι δυσκολίες της σπουδής, της μελέτης και της παρακολούθησης της επιστήμης της φιλοσοφίας, την οποία διδάσκουμε στο σχολείο ενθαρρύνοντας, συγχρόνως, και την ανάπτυξη του στοχασμού.

Για να χαρακτηριστεί, όμως, ένας στοχασμός φιλοσοφικός, είναι ανάγκη να οριστούν οι ισχύουσες προϋποθέσεις. Φιλοσοφική διάσταση αποκτούν οι στοχασμοί, όταν είναι πρωταρχικοί, αυθεντικοί· τα ερωτηματικά, όμως, και η απορία δεν είναι αρκετά για να καταστήσουν ένα στοχασμό φιλοσοφικό· απαιτείται μύηση στη μεθοδολογία της φιλοσοφίας, ουσιαστική γνωριμία με τη διδασκαλία των μεγαλύτερων αντιπροσώπων της, οξύνοια και πνευματική ωριμότητα. Οι φιλοσοφικές προτάσεις, με τις οποίες αντιμετωπίζονται και διερευνώνται τα φιλοσοφικά προβλήματα, έχουν ως βασικό χαρακτηριστικό τη σαφήνεια, επιζητούν την κριτική, συναρτώνται με τα κοινωνικά και τα πολιτικά ζητήματα, αντιστοιχούν σε μια πραγματικότητα, είναι σοβαρές, κάτι που δηλώνει ότι ο άνθρωπος που φιλοσοφεί δεν μπορεί να είναι υποκριτής¹. Αλλά και εκείνοι που χλευάζουν την φιλοσοφία φιλοσοφούν, αφού, κατά τον Karl Jaspers², **"όποιος απορρίπτει τη φιλοσοφία, επιτελεί φιλοσοφική πράξη, χωρίς να το ξέρει"**.

Ενώ οι θετικές, κυρίως, επιστήμες πραγματοποιούν βήματα, τα οποία χαρακτηρίζονται ως πρόοδος, η φιλοσοφία μνημονεύει ακόμη τον Αναξιμένη, τον Δημόκριτο, τον Σωκράτη, τον Πλάτωνα, τον Αριστοτέλη, τον Πλωτίνο. Αυτό μπορεί να ερμηνευτεί ως αδιαφορία για την πρόοδο και τον εκσυγχρονισμό από την πλευρά της φιλοσοφίας. Σε μια εποχή, κατά την οποία η ιατρική ξεπέρασε, κατά πολύ, τον Ιπποκράτη και η σύγχρονη επιστήμη παρουσιά-

ζει τα επιτεύγματα του Κοπερνίκου, του Γαλιλαίου, του Νεύτωνα, του Αϊνστάιν και του συγχρόνου αστροφυσικού Στέφενς Χώκινγκ, το ερώτημα είναι σαφές: τι αξία έχει να ασχολείται, κανείς, στο σύγχρονο σχολείο, με τη φιλοσοφία, μάλιστα με την αρχαία ελληνική; Όσοι θέτουν τέτοιας μορφής ερωτήματα δεν έχουν υπόψη τους το γεγονός ότι ο φιλόσοφος που δημιούργησε έργο σε προηγούμενη εποχή, δεν κρίνεται με βάση το υλικό των επιστημονικών γνώσεων που χρησιμοποιεί, αλλά αξιολογείται με βάση τη διεισδυτικότητα και την εμβέλεια του στοχασμού του. Η μεγαλοφυΐα, ως εκ τούτου, του Αριστοτέλη δεν μειώνεται καθώς διαψεύστηκαν οι γεωκεντρικές του θέσεις, ούτε ο στοχασμός του Πλάτωνα ξεπεράστηκε διότι δεν ισχύουν σήμερα τα όσα στον Τίμαιο παραθέτει. **Ο στοχασμός των αρχαίων Ελλήνων διανοητών είναι σημαντικός και πάντα επίκαιρος⁴ και θα παραμείνει πεδίο ασκήσεως του νου όλων των ανθρώπων, εκείνων, βεβαίως, που αναγνωρίζουν ότι ο άνθρωπος είναι καταδικασμένος να στοχάζεται⁵.**

2. Διδακτική μεθοδολογία.

Όσοι εκ των διδασκόντων αποδέχονται τη θέση ότι το σχολικό πρόγραμμα (curriculum) αποτελείται από τέσσερα μέρη: τους σκοπούς και τους στόχους, τη διδακτέα ύλη, τις μεθόδους διδασκαλίας, την αξιολόγηση, επιλέγουν, από τις υπάρχουσες προσεγγίσεις της διδακτέας ύλης, την τεχνοκρατική διδασκαλία⁶ η οποία αποσκοπεί στην βελτίωση των όρων και των προϋποθέσεων τόσο της εκπόνησης όσο και της εφαρμογής του προγράμματος. Η προσέγγιση αυτή εκλαμβάνει το σχολικό πρόγραμμα ως factum, ως γεγονός τετελεσμένο, ως πράγμα, που περιμένει τη χρησιμοποίησή του. Αφετηρία της θέσεως αυτής είναι η άποψη που θέλει τη γνώση οντότητα αφηρημένη και ανοίκεια, μόρφωμα αντικειμενικό, μη ιστορικό, ανθύπαρκο, αναμφισβήτητο και ιδεολογικά ουδέτερο αντικείμενο, άρα ανεξάρτητο από τον άνθρωπο που το δημιούργησε και πρόσφορο σε κατάκτηση και ιεράρχηση. Η μεθοδολογία αυτή, αν και «λύνει» τα χέρια των εκπαιδευτικών, εκείνων που νιώθουν δημόσιοι υπάλληλοι, βοηθώντας τους να «σταθούν» στην τάξη, έχει και τις αρνητικές της πλευρές καθώς ο χειρισμός της γνώσης ως πράγματος ή εργαλείου άσχετου με την κοινωνική πραγματικότητα του ανθρώπου, αποτελεί βασική αιτία της μετατροπής της σε είδος εμπορεύσιμο. Είδος που το εκμεταλλεύονται όσοι το έχουν, πουλώντας το σε άλλους αμήνητους, ασκώντας, μάλιστα, έτσι, άμεσο ή έμμεσο έλεγχο. **Αυτό συμβαίνει, επειδή το σύστημα απαιτεί εξετάσεις επί εξετάσεων, διαιρεί τις σχολές σε «καλές» και «ασήμαντες», θεοποιεί το πτυχίο (!), με αποτέλεσμα, στη χώρα μας, οι μισοί Έλληνες να κάνουν στους άλλους μισούς, προς τούτο, φροντιστήριο!**

Όσοι επισημαίνουν τα κοινωνικά κριτήρια, με βάση τα οποία οι κυρίαρχες, κάθε φορά, ομάδες επιλέγουν, κατανέμουν και ιεραρχούν τη σχολική γνώση, είναι υπέρ της **κοινωνιολογικής διδασκαλίας**. Η νεότερη αυτή προσέγγιση ενδιαφέρεται να δείξει πώς ασκείται ο κοινωνικός έλεγχος, πώς, δηλαδή, επιτυγχάνεται η πολιτιστική και κοινωνική αναπαραγωγή μέσω του σχολικού προγράμματος.

Κύριος εκφραστής αυτής της θέσης είναι ο Bernstein, ο ισχυρισμός του οποίου είναι: «*το πώς μια κοινωνία επιλέγει, κατανέμει, μεταβιβάζει, και αξιολογεί τη γνώση και ειδικότερα τη σχολική γνώση δείχνει και πώς κατανέμεται η δύναμη και πώς ασκείται ο έλεγχος στην κοινωνία αυτή⁷*». Η κοινωνιολογική άποψη εκλαμβάνει τη γνώση ως ένα προϊόν κοινωνικών, ιστορικών διεργασιών και η διδασκαλία αυτού του προϊόντος αποσκοπεί, πρωτίστως, στην αναπαραγωγή κυρίαρχων ιδεών και ιδεολογιών σε μία κοινωνία. Η διδακτέα ύλη, ο προτεινόμενος τρόπος της διδασκαλίας της, αλλά και οι ισχύουσες πρακτικές βαθμολόγησης δεν εκλαμβάνονται ως αντικείμενα, αλλά ως προϊόντα επιλογής κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων, με σκοπό τη διατήρηση του όποιου status quo αυτής της κοινωνίας. Ως εκ τούτου ο δάσκαλος, αφού εργάζεται εντός του πλαισίου του συστήματος, η μόνη του ελεύθερη δυνατότητα είναι να επιλέγει και να επικροτεί διαφορετικές οπτικές γωνίες αντιμετώπισης της συγκεκριμένης ύλης, αφού κάποιος άλλος (κράτος, ελίτ, πανεπιστήμια) την διδακτέα ύλη την έχει, ήδη, επιλέξει. Με βάση αυτά, ενδεχομένως πολλοί να εκφράσουν την άποψη ότι ο δάσκαλος καθίσταται, επί της ουσίας, ανενεργός και είναι «καταδικασμένος» να αναπαράγει το ήδη υπάρχον κοινωνικό σύστημα· η εκπαίδευση, τοιουτοτρόπως, χάνει την αποστολή της η οποία συνίσταται στο να κρατά ζωντανές τις συνειδήσεις, να προετοιμάζει υπεύθυνους πολίτες, καταπίπτοντας σε απλό διαχειριστή του συστήματος. Ο Bernstein είναι βέβαιος ότι η εκπαίδευση λειτουργεί ως στυλοβάτης του κοινωνικού συστήματος, εντός του οποίου αυτή αναπτύσσεται· θέλει, όμως, να ξεπεραστεί ο σκοπέλος που καθηλώνει την εκπαιδευτική διαδικασία σε απλό υπηρέτη του εκάστοτε συστήματος, γι' αυτό προτείνει τη χρήση της «ασθενούς περιχάραξης»· αυτό σημαίνει ότι ο δάσκαλος έχει τη δυνατότητα να μη διατυπώνει θέσεις του τύπου σωστό ή λάθος στην όποια απάντηση του μαθητή, αλλά να ερωτά διευκρινιστικά. Ο μαθητής στις διευκρινιστικές ερωτήσεις απαντά με τον τρόπο του δικού του στοχασμού και με τα δικά του συστήματα αναφοράς, και όχι με βάση τις προκατασκευασμένες λύσεις· οι λύσεις αυτές μπορεί να είναι κοινωνικά και ιστορικά προκαθορισμένες και να χαρακτηρίζονται ως σωστές, όμως, δεν δίνουν εγγυήσεις για τη δημιουργία ρευστών εργασιακών και μαθησιακών περιβαλλόντων· η ρευστότητα αυτή είναι που ανοίγει τις μελλοντικές οδούς και στο μέλλον η σαφήνιά τους θα προσδιορισθεί. Ο Giddens⁸, στην προκειμένη περίπτωση, διαφωνεί λέγοντας ότι δεν είναι οι δομές και τα συστήματα που καθορίζουν το άτομο, αλλά ο τρόπος με τον οποίο δρουν όλα τα άτομα είναι αυτός που διαμορφώνει το εκάστοτε σύστημα και τις δομές του.

Οι εκφραστές της κοινωνιολογικής προσέγγισης συλλαμβάνουν το πρόγραμμα ως πράξη, ως διαδικασία εξελισσόμενη, κατά την οποία η γνώση παράγεται με την κοινή προσπάθεια δασκάλων - μαθητών, ανάλογα με τους σκοπούς, τις ανάγκες και τις προθέσεις τους. Σ' αυτού του είδους τα προγράμματα η γνώση δεν θα προσφέρεται πλέον ως κατακτημένη, αποσπασματική ή ξεκομμένη από τις προσπάθειες του ανθρώπου για την ερμηνεία και την κατανόηση του φυσικού και κοινωνικού σύμπαντος. Αφε-

τηρία αυτής της θέσης είναι η άποψη πως η γνώση είναι προϊόν των δημιουργικών δραστηριοτήτων του ανθρώπου, είναι, επομένως, επίτευγμα ιστορικά προσδιορισμένο ή προσδιορίσιμο. Αυτός ο τρόπος διδακτικής προσέγγισης, κρίνουμε ότι είναι ο καταλληλότερος για τη διδασκαλία της φιλοσοφίας και των φιλοσοφικών κειμένων. Τα αρχαία ελληνικά κείμενα είναι αφετηρία προβληματισμού για μας και ο προβληματισμός δεν μπορεί να υπακούσει αλλά ούτε και να υπαγορευτεί από οποιαδήποτε σύστημα. Γι' αυτό: κρίνεται δόκιμο, κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας του μαθήματος της φιλοσοφίας, όταν διδάσκεται η αντίστοιχη ενότητα, να γράφεται στον πίνακα ένα απόσπασμα του λόγου, είτε των αρχαίων διανοητών είτε των νεωτέρων, να αναλύεται ως προς τη γλώσσα και το περιεχόμενό του, οι δε μαθητές να ενισχύονται στο να το αποστηθίζουν. Ενδεικτικά αναφέρονται:

1. Οὐδέν χροῖμα μάτην γίνεταί, ἀλλά πάντα ἐκ λόγου τε καὶ ὑπὸ ἀνάγκης. (Λεύκιππος).

2. Διδαχὴ καὶ φύσις παραπλήσιόν ἐστι· ἡ γὰρ διδαχὴ μεταρυσμοὶ τὸν ἄνθρωπον μεταρυσμοῦσα δέ φυσιοποιεῖ. (Δημόκριτος)

3. Ἐλευθέρου ἀφῆκε πάντας θεός, οὐδένα δοῦλον ἢ φύσις πεποίηκεν. (Ἀλκιδάμας).

4. «Μῆτε νέος ὢν μελλέτω φιλοσοφεῖν, μῆτε γέρον ὑπάρχων κοπιάτω φιλοσοφῶν· οὔτε γὰρ ἄωρος οὐδεὶς, οὔτε πάρωρος πρὸς τὸ ὑγαῖνον τῆς ψυχῆς». (Ἐπίκουρος, Ἐπιστολὴ πρὸς Μενουκίαν).

5. «Τότε μόνον οἰόμεθα γινώσκειν (τι) ὅταν τὰ αἴτια γνωρίσωμεν». (Ἀριστοτέλης, Φυσικά, Προοίμιο).

6. «Ὁ νόμος συνθήκη καί, καθάπερ ἔφη Λυκόφρων ὁ σοφιστής, ἐγγυητὴς ἀλλήλοις τῶν δικαίων».

Το ίδιο μπορεί να ισχύσει και κατά τη διδασκαλία των φιλοσοφικών κειμένων. Οι μαθητές να ενισχύονται στο να αποστηθίζουν, αφού πρώτα το κατανοήσουν, κάθε φορά, ένα μικρό απόσπασμα του πλατωνικού ή του αριστοτελικού κειμένου.

Γιατί η Φιλοσοφία και τα κείμενά της διδάσκονται στο Λύκειο;

Το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο επιχειρηματολογεί και οι οδηγίες διδασκαλίας που δίνει προς εφαρμογή είναι σαφείς. Όμως, αν εκλάβουμε τη Φιλοσοφία και τα κείμενά της ως ένα τυπικό μάθημα του αναλυτικού προγράμματος του Λυκείου και επιχειρήσουμε να το προσεγγίσουμε διδακτικά, επιστρατεύοντας όλες τις σύγχρονες διδακτικές μεθόδους, κινδυνεύουμε να βρεθούμε εκτός κάθε φιλοσοφικού κλίματος. Η αντιμετώπισή της από τον διδάσκοντα με τη λογική, που συχνά ακούγεται και εφαρμόζεται, «εγώ κάνω όλα όσα προβλέπονται από τη σχολική πρακτική: παραδίδω, ξεετάζω, οι μαθητές γράφουν τα καθιερωμένα διαγωνίσματα, τα οποία βαθμολογούνται δεόντως, η διδασκόμενη ύλη καταγράφεται στο βιβλίο ύλης και μπορώ να αποδείξω στον καθένα ότι εργάζομαι και να μη μου πει κουβέντα», είναι η βάση για να τεθεί η φιλοσοφία, ως τρόπος ζωής, πλέον, και ως πνευματική ενασχόληση, εντός παρενθέσεως αφ' ενός και αφ' ετέρου να αρχίσει η γελοιοποίηση της ωραιότερης πνευματικής δραστηριότη-

τας. Να το ξεκαθαρίσουμε: είναι ανάγκη οι διδάσκοντες και οι διδασκόμενοι τη Φιλοσοφία, αν θέλουν να την αναδείξουν ως δραστηριότητα η οποία οδηγεί τον άνθρωπο στο να αποκτήσει πληρέστερη συνείδηση του εαυτού του και του κόσμου, να αντιληφθούν ακριβώς, επειδή η χρησιμότητά της δεν είναι άμεσα αντιληπτή, όπως η διδασκαλία της γλώσσας, λόγου χάρη, πως, γι' αυτόν τον λόγο, δεν στερείται χρησιμότητας και πως, επειδή είναι ένα μάθημα εξεταζόμενο πανελλαδικώς, μία καλή απομνημόνευση των όσων το σχολικό εγχειρίδιο αναφέρει δεν αρκεί για να γίνει κάποιος ακόλουθός της.

Η Φιλοσοφία έχει τις ιδιαιτερότητες που και το καθένα μάθημα του προγράμματος παρουσιάζει, αλλά και ιδιαιτερότητες, που η φύση αυτής της πνευματικής δραστηριότητας υπαγορεύει. Αίφνης, μπορεί, κάποιος, να θυμηθεί πως ο Πλάτων έθετε ως προϋπόθεση την κατοχή της Γεωμετρίας, προκειμένου να δεχθεί κάποιον ως μαθητή του, ή να έχει κατά νου την προτροπή: Primum vivere, deinde philosophari, είτε να έχει υπόψη του την αντίληψη που παρουσιάζει τη Φιλοσοφία ως μία ασυνάρτητη και πολύμορφη δραστηριότητα, κάτι που αλλάζει, ως κάτι που τρέχει σε μία ιδιόρρυθμη οδό και που ποτέ δεν πρόκειται να τελειώσει. Υπό αυτές τις συνθήκες, ενδεχομένως θα εγερθεί το ερώτημα: τελικώς, η ενασχόληση με τη Φιλοσοφία είναι δικαίωμα λίγων;

Ο Χ. Θεοδωρίδης παρατηρεί: «Μα είτε έχει τη βαθύτερη της πηγή στον Έρωτα, όπως έλεγε ο Πλάτων, είτε στο θαυμασμό, στην απορία, όπως θέλει ο Αριστοτέλης, είτε στο μεταφυσικό ορμέμφυτο, όπως γράφει ο Schopenhauer, είτε στο ένστικτο της ζωής γενικότερα, είναι βέβαιο, πως η ανάγκη αυτή δεν είναι στον ίδιο βαθμό και με την ίδια ζωρότητα αισθητή σε όλους και μπορεί, όπως η μουσική κι η ποιητική διάθεση, να ξυπνήσει και να γίνει πιο συνειδητή μ' εξωτερική επίδραση. Είναι καλό ξετυλίγοντας μπρος στους νέους ανθρώπους τα μεγάλα προβλήματα και τις βαθυστόχαστες λύσεις, που έδωσαν τα εξαιρετικά πνεύματα, να τους κάνουν να νιώσουν την ανατριχίλα από μεγάλες συγκινήσεις, να αισθανθούν την παρουσία του απείρου, όπως λέγει ο James»⁹. Ακριβώς αυτήν την εξωτερική παρέμβαση, που είναι η διδασκαλία, θα προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε.

[Δεν είναι, βέβαια, δόκιμο να διανθίζει, κανείς, το κείμενό του με αφορισμούς και παράπονα. Στην περίπτωσή μας, όμως, τούτο καθίσταται εκ των ὄντων οὐκ ἄνευ, καθώς η συρρίνωση του μαθήματος της Φιλοσοφίας στο Λύκειο είναι γεγονός. Τι να υποθέσει κανείς; Ότι τα πολιτικά και κοινωνικά καθεστώτα, τα οποία δυσπιστούν απέναντι στο λογικό και θέλουν να τονίσουν την αδυναμία του, καταργούν τη διδασκαλία της φιλοσοφίας, ιδιαιτέρως στη μέση εκπαίδευση, ή, το λιγότερο, την περιορίζουν και την υποβαθμίζουν¹⁰, ή ότι το φιλοσοφικώς διανοεσθαι εκλαμβάνεται ως ανώφελη ενασχόληση¹¹;]

Γενικός, πάντως, είναι πως η φιλοσοφία αναβλύζει από την ανθρώπινη φύση, γεννήθηκε από την αγωνία του ανθρώπου για το επέκεινα, από τον αγώνα του να θέσει τάξη στον κόσμο, όπου ζει, να κατανοήσει τη φύση και τη δύναμη αυτών που τον περιτριγυρίζουν. Η Φιλοσοφία υπάρχει εκεί όπου ο άνθρωπος συνειδητοποιεί την ύπαρξή

του, υπό την προϋπόθεση η όλη ατμόσφαιρα να διακρίνεται από ορθολογισμό, μεθοδικότητα, κριτικό στοχασμό. Είναι μία κορυφαία κατάκτηση του ανθρώπινου στοχασμού και, ως τοιαύτη, κρίνεται δόκιμο να διδάσκεται στα σχολεία. Οι εκπαιδευτικοί, που πρόκειται να αναλάβουν τη διδασκαλία της, είναι αναγκαίο να μπορούν να αναγινώσκουν τη φιλοσοφική γλώσσα και να έχουν επαρκή προπαιδεία.

Δεν μπορεί να βοηθεί καμιά προσπάθεια διδασκαλίας της Φιλοσοφίας, αν η κριτική διάθεση, η αμφισβήτηση, η αντικειμενικότητα, ο ουσιαστικός διάλογος, η ελεύθερη έκφραση και η δυνατότητα σύνθεσης, δεν είναι παρούσες. Στην περίπτωση μας, οποιαδήποτε σύγχρονη διδακτική μεθοδολογία, η οποία διαπνέεται από τις κατακτήσεις των επιστημών της Αγωγής, πέφτει στο κενό και το μάθημα της Φιλοσοφίας καταντάται άλλη μία ανιαρή και υποχρεωτική αγγαρεία, αν απουσιάζουν οι παραπάνω προϋποθέσεις.

2. α. Ως προς την διδασκαλία των συγκεκριμένων κειμένων¹².

1. Δεν μεταφέρουμε τον αρχαίο ελληνικό λόγο στη διδασκαλία ως «πακέτο», το οποίο πρέπει να διδάξουμε οπωσδήποτε σε χ ώρες. Δείχνουμε ενδιαφέρον και στο να το διδάξουμε, αλλά και στο να μάθουν οι μαθητές αυτό που διδάχτηκαν.
2. Τα αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά κείμενα δεν είναι μόνο γλώσσα, ούτε μόνο περιεχόμενο. Είναι σύνολο, έκφραση ενός πολιτισμού, που γονιμοποιεί τον ανθρώπινο στοχασμό, μέχρι τις μέρες μας.
3. Στη διδασκαλία, ορίζουμε, πάντα, στόχους· αυτό δεν σημαίνει ότι το μάθημα, κάθε φορά, ακολουθεί μία πεπατημένη και εξυπηρετεί υποχρεωτικά ανούσιους και βαρετούς στόχους. Η στοχοθεσία λειτουργεί εντός του πνευματικού κλίματος, που έχουμε – ήδη – δημιουργήσει. Αυτό το κλίμα χαρακτηρίζεται: α) από νοητικό, ηθικό, συναισθηματικό και πολιτικό προβληματισμό, β) από την παρακολούθηση της προσπάθειας του ανθρώπου να βαδίσει σε ασφαλέστερους δρόμους, γ) από την παρακολούθηση της δημιουργίας του πολιτισμού, δ) από τον προβληματισμό του πώς συνδέεται η σημερινή πραγματικότητα με όσα μαθαίνουμε, με το εάν τα δέχεται ή τα απορρίπτει ή προβαίνει σε σύνθεση.

2.β. Διδακτική προσέγγιση

Χρειάστηκε να επισημανθούν τόσα πολλά για να φτάσουμε στην διδακτική προσέγγιση. Με το διά ταύτα γίνεται· Αν κατανοηθούν από τον διδάσκοντα τα προαναφερθέντα, τότε η διδασκαλία θα του γίνει μεράκι. Και, τότε, τι να πει κανείς; Απλώς επισημαίνουμε μερικά βασικά βήματα για την καλύτερη απόδοση του αρχαιοελληνικού κειμένου:

1. ανάγνωση νοηματικής, **2.** χωρισμός σε νοηματικά υποσύνολα, **3.** εξαγωγή πλαγιότιτλων, **4.** περίληψη, **5.** νόημα, **6.** λεξιλογικές και μορφοσυντακτικές επεξεργασίες, οι

οποίες βοηθούν στο να αποδοθεί, στο νεοελληνικό λόγο, το κείμενο, αλλά και στο να αντιλαμβανόμαστε, δάσκαλοι και μαθητές, την ζεστασιά του αρχαιοελληνικού λόγου, Είναι ανάγκη να μην ξεχωρίζεται η μορφή από την ουσία¹³. Επομένως η γραμματική και το συντακτικό πρέπει να διδάσκονται παράλληλα με την ανάλυση των νοημάτων. **7.** απόδοση στη νεοελληνική κατά λέξη ή αναλυτικός ελληνικός λόγος, κατά περίπτωση. **8.** ανάλυση του βασικού στόχου και των μορφωτικών αγαθών του κειμένου, **9.** νοηματική ανάγνωση από τους μαθητές, **10.** νεοελληνικός λόγος από τους μαθητές, **11.** ανακεφαλαίωση των αναλύσεων (όπου οι μαθητές διαπιστώνουν αν άξιζε αυτό το ταξίδι ή αν η ώρα πήγε χαμένη), **12.** οι εργασίες, που δίνονται στους μαθητές, μπορεί να είναι: ι) ανοικτού τύπου, οι οποίες να απαιτούν σύντομες ή αναλυτικές απαντήσεις, και κλειστού τύπου, δηλαδή πολλαπλών επιλογών, αντιστοίχισης, σωστό-λάθος, συμπλήρωση κενού, ιεράρχηση, ιι) ερωτήσεις προέκτασης: διαχρονικές ιδέες, αξίες, θεσμοί, προβλήματα πολιτικά, σε τελική ανάλυση το σήμερα.

Προϋπόθεση: να πιστεύουμε οι διδάσκοντες στην αξία του μαθήματος και να το υποστηρίζουμε, πριν επιχειρήσουμε να το διδάξουμε.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Θεόφιλος Βεΐκος, *Βασικά Φιλοσοφικά Προβλήματα*, Παν. Ιωαννίνων, 1976, σσ.19-22.
2. *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Δωδώνη, Αθήνα 1983, σ.101.
3. Ο Μπ. Μπρεχτ, μετά την διάσπαση του ατόμου, χαιρέτισε την αυγή της ατομικής εποχής του πολιτισμού, γράφοντας το αντιαριστοτελικό δράμα του «*Η ζωή του Γαλιλαίου*».
4. Βλ. Παναγιώτης Κ. Δαμάσκος, *Αττική Φιλοσοφία, Εισαγωγική Προσέγγιση*, Αθήνα 2006, όπου αναδεικνύεται η επικαιρότητα, αλλά και η διαχρονικότητα του αρχαιοελληνικού στοχασμού.
5. Βλ. Δ.Γεωργοβασιλίου, «Διδάσκεται η φιλοσοφία;», *Ελληνική Φιλοσοφική Επιθεώρηση*, 10:29, 1993, σσ. 180 -190. Ο προβληματισμός αυτού του άρθρου υπήρξε, για μας, πολύτιμος.
6. Πλήρης ανάλυση της μεθόδου υπάρχει στο: Tyler, R.W. (1950), *Basic Principles of Curriculum and instruction*. Chicago: University Press
7. Bernstein, B., & Solomon, J.(1991,2η έκδ.). *Παιδαγωγικοί Κώδικες και Κοινωνικός Έλεγχος*, έκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα, σ. 63. Πληρέστερη ενημέρωση υπάρχει στο: Bernstein, B. (2000). *Class, Codes and Control. Volume 5. Pedagogy, symbolic control and identity. Theory, research, critique*. (Reviseded.). London: Taylor & Francis
8. Βλ. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self – Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
9. *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία*, Εστία, Αθήνα 1982, σ. 2
10. Αύγουστος Μπαγιώνας «Η διδασκαλία της Φιλοσοφίας στη Μέση Εκπαίδευση», στο *Λόγος και Πράξη*, Περιοδική έκδοση των καθηγητών Μέσης Εκπαίδευσης, Τόμος Γα, Αθήνα Χειμώνας – Άνοιξη 1981, τεύχος 13 – 14, όπου και η τεκμηρίωση.
11. Ο Πλάτων στον διάλογο Γοργίας 48b παρουσιάζει τον Καλλικλή να λέει: «*Επειδάν δέ ἤδη προεβύτερος ὢν ἄνθρωπος ἔτι φιλοσοφῆ, καταγέλαστον, ὃ Σώκρατες, τό χρημα γίγνεται*».
12. *Αρχαία Ελληνικά, Φιλοσοφικός Λόγος*, Γ΄ τάξη Ενιαίου Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση, Ο.Ε.Δ.Β. Αθήνα 2005.
13. Βλ. Δημήτρη Γληνού, *Πλάτων Σοφιστής*, έκ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, σ. 27.

Η Φιλοσοφική Παιδεία κατά τον Αδαμάντιο Κοραή

Του ΣΩΤΗΡΗ ΦΟΥΡΝΑΡΟΥ

δρ. Φιλοσοφίας

«Εἶναι λοιπὸν καὶ φιλόσοφος ὁ Κοραΐς;», ρωτοῦσε το 1959 στη σελίδα 39 της Εισαγωγῆς τοῦ πρώτου τόμου της Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας του ο Παπανούτσος. Και ἀμέσως ἀπαντοῦσε: «Ἀσφαλῶς». Δεν χρειάζεται να εἰπωθῶν περισσότερα σε αὐτὸ το σημεῖο. Ἀρκεῖ να ἀναφέρω ὅτι καθ' ὅλη τη διάρκεια των 85 χρόνων της ζωῆς του (1748-1833) ὁ Χιώτης διανοούμενος ἀσχολήθηκε με τη Μεταφυσική, για την ἀκρίβεια με ὀρισμένες πτυχές της- παρόλο που τη θεωροῦσε ἀσύμβατη προς τις ἠθικοπρακτικὲς ἀνάγκες του Ἑλληνικοῦ Γένους, τόσο πριν ἀπὸ την Επανάσταση του '21, ὅσο και μετὰ - στη διατριβή του με τίτλο Πυρετολογίας Σύνοψις (Pyretologiae Synopsis, 1786). Επίσης, ἀσχολήθηκε με τη Λογική-ορθολογισμό σε πολλὰ ἔργα του, με ἐνδεικτικότερο τους Στοχασμοὺς Αὐτοσχεδίου περὶ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ γλώσσης (1805-1814), ὅπου ἀνέπτυξε και τη φιλοσοφία της γλώσσας και της παιδείας του. Ἀκόμη στράφηκε προς την Ἠθική στα ἔργα του Ἄριστοτέλους Ἠθικὰ Νικομάχεια (1822), Ἰσοκράτους Λόγοι καὶ Ἐπιστολαὶ (1807), Ἀρριανοῦ τῶν Ἐπικτήτου Διατριβῶν (1827, μέρος πρώτον, μέρος δεύτερον), Ἐπικτήτου Ἐγχειρίδιον, Κέβητος Πίναξ, Κλεάνθους Ὕμνος (1826), Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύματα καὶ Πλάτωνος Γοργίας (1825), Ἱεροκλέους Φιλοσόφου Ἀστεία (1812), Μάρκου Ἀντωνίου Αὐτοκράτορος τῶν Εἰς ἑαυτὸν (1816) καθώς και στους προαναφερθέντες Στοχασμοὺς Αὐτοσχεδίου. Ἐνδεικτικὰ να προσθέσω την ἐνασχόλησή του με την πολιτικὴ φιλοσοφία στο Ἄριστοτέλους Πολιτικῶν τὰ Σω-

ζόμενα (1821) και στο Περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν του Βεκκαρίου (1823), με τη φιλοσοφία της Ἰατρικῆς στο Περὶ Ἀέρων, Ὑδάτων, Τόπων και τοῦ Νόμου του Ἱπποκράτη μαζί με το γαληνικό Ὅτι ἄριστος ἰατρός, καὶ φιλόσοφος (1816), ὅπως ἐπίσης και τη φιλοσοφικὴ πραγματεία με τον τίτλο Διατριβὴ Αὐτοσχεδίου περὶ τοῦ περιβοήτου δόγματος τῶν Σκεπτικῶν φιλοσόφων καὶ τῶν Σοφιστῶν, Νόμω καλόν, Νόμω κακόν (1819). Βέβαια, για περισσότερες λεπτομέρειες πάνω στη φιλοσοφικὴ διάσταση του Κοραΐ, ὅπως, για παράδειγμα, για τα στάδια της φιλοσοφικῆς του σκέψης και ἄλλα συναφῆ θέματα, ἴσως διευκολύνει σχετικὸ πῶμα για τον Χιώτη φιλόσοφο που ἐνδέχεται να δει το φως της δημοσιότητας μέσα στο 2006.

Κλασικὸς τύπος, ευρύτητα διαδεδομένος, στην παιδεία του Κοραΐ ἀποτελεῖ το «δράξασθε παιδείας». Ὁ ἴδιος ὁ Χιώτης λόγιος, ὅταν ἀναφέρεται στο ἀπόσπασμα αὐτὸ στους Στοχασμοὺς Αὐτοσχεδίου του 1809 – υπογραμμίζοντας, ἀπὸ τη μια πλευρὰ, τη σημασία και την ἀναγκαιότητα της παιδείας και καταδικάζοντας, ἀπὸ την ἄλλη, τις δεισιδαιμονίες και τις υποτιθέμενες θεόσταλτες καταστροφές (πυρκαγιές, λοιμοὺς) ὡς προϊόν της ἀπαιδευσίας και της ἀμάθειας ἐνὸς λαοῦ - παρῆμπε σε ὅλο το ἀντίστοιχο χωρίο ἀπὸ τους Ψαλμοὺς, (βæ, 12): «Δράξασθε παιδείας, μήποτε ὀργισθῆ κύριος». Πρόθεσή του εἶναι να τονίσει το μονόδρομο της παιδείας του ἑλληνικοῦ λαοῦ. Στην πορεία αὐτὴ οφείλουν να συμπορευτοῦν

κληρικοί και λαϊκοί, προκειμένου να ἀπελευθερωθῆ ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τον ξενικὸ ζυγὸ, ἀλλὰ και να οδηγηθῆ στη γνήσια ἐλευθερία των νόμων. Ὡστόσο, δεν θα μείνω σε κλασικούς τύπους και στερεότυπα. Τέσσερα ζητήματα εἶναι χρήσιμα να φωτιστοῦν στην κοραϊκὴ παιδεία, τα ὁποία, ἄλλωστε, νοηματοδοτοῦν την παραπάνω πασίγνωστη φράση: 1) Γιατί εἶναι «φιλοσοφικὴ» ἡ παιδεία του Κοραΐ και ἀπὸ ποια μαθήματα ἐνδεικτικὰ ἀποτελεῖται ἡ ἀνθρωπιστικὴ της κατεύθυνση; 2) Πάρα πολὺ σημαντικό: ποιος την ἐνσαρκώνει; Ποια γνωρίσματα τον χαρακτηρίζουν; 3) ὁ Νεόφυτος Βάμβας (1770; 1776;-1855), για παράδειγμα, που συγχρωτίστηκε με τον Κοραΐ, πὼς περιγράφει τον πρωταγωνιστὴ της παιδείας; Αὐτὴ ἡ σύντομη σύγκριση μας δίνει ευρύτερη εἰκόνα της κίνησης των ιδεῶν της ἐποχῆς του 18ου και του 19ου αἰώνα. Και 4) το κοραϊκὸ πρόσωπο που ἐνσαρκώνει την παιδεία, τι ἔχει να μας πει σήμερα; Τι παρακαταθήκες μᾶς ἀφήνει;

1. Ἡ κοραϊκὴ παιδεία εἶναι φιλοσοφικὴ ὄχι μόνο γιατί ἐμπεριέχει φιλοσοφικὰ μαθήματα. Θα μπορούσε, ἐξἄλλου, να τα συμπεριλάβει και να τα θέσει στο περιθώριο, να τους δώσει δευτερεύοντα ρόλο. Ἡ παρουσία τους ἔρχεται να υπηρετήσῃ μίᾳ βασικῆ ἀρχῆ: ὅτι «παιδεία χωρὶς φιλοσοφίας νὰ ἀποκτηθῆ εἶναι τόσο ἀδύνατον, ὅσον και νὰ γένῃ χωρὶς ἥλιον ἡμέρα»³. Ἡ παιδεία, ἡ ἀληθινὴ παιδεία, λοιπὸν, δεν γίνεῖ να ἀποκτηθῆ χωρὶς τη φιλοσοφία. Με τον ὄρο «φιλοσοφία» ὁ Κοραΐς ἐννοεῖ «ὄλην τὴν περιοχὴν τῆς ἀνθρωπίνης παιδεύσεως, ἧγουν τὴν θεωρίαν καὶ πρᾶξιν ὅλων ὁμοῦ τῶν

χρησίμων εις τὸν ἀνθρώπινον βίον»⁴. Με άλλα λόγια, η θεωρία και η πράξη ὄλων μαζί των χρησίμων γνώσεων για τη ζωή του ανθρώπου είναι η φιλοσοφία. Ακριβώς, μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τα μαθήματα αποκτούν συγκεκριμένη ταυτότητα και θεωρούνται γυμνάσματα «ὄλων τῶν βιωφελῶν μαθήσεων»⁵. Αυτή η διάσταση της ωφέλειας προς το βίο συνοψίζει, ουσιαστικά, την παιδεία και τη φιλοσοφία στο Χιώτη λόγο. Άρα, είναι φιλοσοφική η παιδεία του Κοραή καθώς, πρώτον, η δυνατότητα για αληθινή, και όχι κατ' ευφημισμό, παιδεία στηρίζεται στην καθολικότητα και τη διεισδυτικότητα της φιλοσοφικής θεωρίας και, δεύτερον, ολοκληρώνεται στο μονόδρομο της πρακτικής εφαρμογής ὄλων των χρησίμων για την ανθρώπινη ζωή γνώσεων. Η παιδεία δεν είναι λόγια για να παραμείνουν λόγια ή γνώσεις στον αέρα, απλώς και μόνο για να επιδεικνύονται όσοι τις έχουν.

Η «φιλοσοφικότητα» της κοραϊκής παιδείας φαίνεται, επίσης, και από την αντίθετη όψη της: την «ἀπαιδευσίαν»⁶, όπως χαρακτηριστικά την ονομάζει ο ίδιος. Το αντώνυμο της απαιδευσίας είναι μόνο η γνήσια παιδεία και, συγκεκριμένα, η συμβολή στη διαμόρφωση πολιτών. Είναι η παιδεία με τέλος την πολιτική φιλοσοφία και πράξη. Δεν ταυτίζεται με την εκπαίδευση κινούμενων δίποδων ζωντανών οργανισμών, χωρίς τέλος, δηλαδή χωρίς σκοπό. Έχει τελικό αίτιο. Δεν είναι ατελής, ούτε η κοραϊκή παιδεία ούτε και οποιαδήποτε παιδεία. Η φιλοσοφημένη αγωγή στο Χίο φιλόσοφο εξελίσσεται μέσα στο τρίπτυχο: Παιδεία – Ηθική - Πολιτική. Αυτό σημαίνει ότι για τη διαμόρφωση του Έλληνα πολίτη προϋπόθεση αποτελεί η ηθική του μορφοποίηση και βάση για όλα αυτά η παιδεία, η οποία μορφώνει πολίτες. Δεν εκπαιδεύει ζωντανά. Συμβάλλει στη δημιουργία

μορφών, που προχωρούν στη ζωή τους κοιτώντας την ατομική τους βελτίωση, σεβόμενοι τους συνανθρώπους και συμπολίτες τους, αλλά, πάνω απ' όλα, ζώντας μέσα στον αγώνα και την αγωνία για την πολιτική προαγωγή της Ελλάδας, για το κοινό καλό, δηλαδή για τη γνήσια ελευθερία των νόμων. Επομένως για τη γνήσια ελευθερία, σε πρώτο επίπεδο, χρειάζεται φιλοσοφία της παιδείας, ηθική θεωρία και πολιτική φιλοσοφία και, σε δεύτερο επίπεδο, οι τρεις παραπάνω τομείς εφαρμοσμένοι στην πράξη. Πρέπει σ' αυτό το σημείο να ξεκαθαριστεί ότι ο κοραϊκός σχεδιασμός της αγωγής είναι διάσπαρτος στα πονήματά του, με κυρίαρχους, φυσικά, τους Στοχασμούς Αυτοσχέδιους. Σε ποια ηλικιακά στάδια, λοιπόν, διακρίνεται η φιλοσοφική παιδεία στον Κοραή και από ποια μαθήματα αποτελείται, προκειμένου να προχωρήσει από το ηθικό πεδίο στον πολιτικό στόχο;

Κατ' αρχάς, διακρίνεται σε δύο ηλικιακά στάδια: στην παιδική και την εφηβική ηλικία και, αντίστοιχα, στην κατώτερη και τη μέση βαθμίδα. Για την ανώτερη βαθμίδα ο Χιώτης λόγιος προτείνει τα ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια και μετά την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, το 1824, προτείνει και αυτήν. Είναι, επίσης, εγκυκλοπαιδική η φιλοσοφική αγωγή του. Πρόκειται για «παιδείαν ἠθικὴν καὶ φυσικὴν, ἐπιστημονικὴν καὶ φιλολογικὴν»⁸. Καλύπτει την ανθρώπινη φύση σε όλες τις πτυχές της, καθώς αποσκοπεί στην τελειοποίηση των διανοητικών δυνάμεων «τῆς κεφαλῆς» και των ηθικών «τοῦ στήθους». Όλο το βάρος πέφτει στη στηθική παιδεία⁹. Πρόνοια λαμβάνεται, ακόμη, και για τη σωματική αγωγή με τις δύο διαστάσεις της: α) τη διαφύλαξη της υγείας και β) τη σωματική αυτοθυσία για την προάσπιση της συνταγμένης πολιτείας¹⁰. Το πεδίο εφαρμογής της κοραϊκής παιδείας είναι ο «κοινός λαός»¹¹, όπως τον ονομάζει, η πολυπληθής μέση τάξη

των πολιτών, καθώς και οι φτωχοί: «Λαός φιλόσοφος; Ναι, λαός φιλόσοφος» βροντοφωνάζει στα 1829 ο Χιώτης διανοούμενος. Με αυτά τα λόγια προσδιορίζεται η λύση, προκειμένου να επιτευχθεί η πολιτική ελευθερία των Ελλήνων¹²! Παιδευμένος, τελικά, και βέβαια όχι εκπαιδευμένος, θεωρείται ο άνθρωπος εκείνος που προσφέρεται ολόψυχα στην κοινωνική και πολιτική πρόοδο της χώρας του και, εν προκειμένω, της Ελλάδας, με όπλα τη σμιλευμένη λογική, συναισθηματική και ηθική του ολότητα.

Για τα μαθήματα που υπηρετούν όλη την προαναφερθείσα στοχοθεσία, κυρίως στην εφηβική ηλικία, χωρίς, με κανένα τρόπο, να μειώνεται η αξία της αγωγής στην παιδική ηλικία, χαρακτηριστική είναι η θεματογραφία που ο Κοραής προτείνει. Δηλαδή: 1) λίγοι μύθοι του Αισώπου χωρίς τα επιμύθια, 2) μονόστιχες γνώμες από τη συλλογή του Χρυσολωρά διανθισμένη, αν κρίνει ο διδάσκων, από μονόστιχες ή πολύστιχες γνώμες από το Θέογνι ή το Στοβαίο, 3) ολόκληρη η «πρός Δημόνικον παραινέσεις» του Ισοκράτη, 4) ο μύθος του Προδίκου «περί τῆς νεότητος Ἡρακλέους» του Ξενοφώντα, 5) τα αστεία του Ιεροκλέους, 6) μερικοί διάλογοι του Λουκιανού, 7) τρεις ή τέσσερις χαρακτήρες του Θεόφραστου, 8) η κωμωδία Πλούτος του Αριστοφάνη αποκαθαρμένη από τις βωμολοχίες, 9) τα χρυσά έπη του Πυθαγόρα, 10) εκλογή από τα αποφθέγματα του Πλούταρχου διανθισμένα, κατά την κρίση του διδάσκοντα, με το Στοβαίο, 11) μερικά ηθικά παραγγέλματα από τον Επίκτητο, 12) ολόκληρος ο πίνακας του Κέβητος, 13) οι Περσικοί Πόλεμοι του Ηρόδοτου από το κεφάλαιο διακόσια ένα του εβδόμου βιβλίου έως το εκατοστό του ογδόου, 14) ελάχιστες παροιμίες με την εξήγησή τους και 15) σύντομη σύνοψη της μυθολογίας¹³. Προτείνει και τον Όμηρο είτε με τη μορφή ηθικών

ρήσεων είτε με την ένταξη μιας ραψωδίας στο πλαίσιο του περιεχόμενου της διδακτικής γραμματείας. Ο πολιτικός σκοπός της θεματογραφίας ταυτίζεται με τον «ὕπερ τῆς πατρίδος ζῆλον»¹⁵.

Το μεγάλο θέμα, όμως, γεννιέται ακριβώς μετά από όλα' αυτά. Εδώ είναι η δυσκολία: πώς γίνεται η μετάβαση από τη θεωρία στην πράξη; Πώς μετουσιώνεται σε πράξη ο ηθικός και πολιτικός θεωρητικός προσανατολισμός όλων των παραπάνω μαθημάτων; Για την επίλυση του σημαντικού αυτού προβλήματος ο Κοραΐς δίνει την πρέπουσα βαρύτητα στο πρόσωπο εκείνο που έχει επιλέξει στο χώρο της αγωγής να φέρει σε πέρας την προαναφερθείσα πολύ δύσκολη αποστολή: το δάσκαλο. Ειδικότερα, τον φιλοσοφημένο δάσκαλο ή τον «φιλόσοφον διδάσκαλον», όπως συγκεκριμένα τον ονομάζει. Αυτός είναι ο χαρακτηρισμός που του προσιδιάζει, είτε συνοδεύεται από τον όρο «φιλόσοφος», είτε όχι. Μάλιστα, στην κατώτερη βαθμίδα τον αποκαλεί και «φιλόσοφο παιδαγωγό»¹⁶.

2. Ποια είναι, λοιπόν, τα γνωρίσματά του; Αυτά μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε δύο τομείς: στα λογικά γνωρίσματα και στα συναισθηματικά γνωρίσματα. Με την ιδιότητα του έλλογου διδάσκοντα, ο φιλοσοφημένος δάσκαλος διακρίνεται ως κριτικός αγωγός των νέων ψυχών, σωκρατικά αυτοελεγχόμενος, ρεαλιστής και αυστηρός αξιολογητής της χρησιμότητάς του στην εθνική στοχοθεσία, ορθολογιστής, προοδευτικός ερμηνευτής της ελληνικής γλώσσας, χωρίς να αποσκοπεί στην νεκρανάσταση της αρχαίας ελληνικής, εκλεκτικός απέναντι στην ελληνική και τη βυζαντινή παράδοση, άοκνος παρατηρητής των παιδαγωγικών δρώμενων στην τάξη και το σχολείο, εραστής της αλήθειας και, μάλιστα, της επιστημονικής, οπαδός της απόδειξης και, τέλος, κατήγορος όσων ζουν μόνο με το παρελθόν, χωρίς να είναι σύγ-

χρονοι άνθρωποι και να κοιτάζουν το παρόν και το μέλλον της νέας γενιάς. Μέσα από τη συναισθηματική του διάσταση, ο φιλοσοφημένος δάσκαλος εφαρμόζει τη χριστιανική αγάπη, που σχηματοποιείται, αρχικά, στη συναδελφική αλληλεγγύη, τιμή, ομόνοια και αληθινό δεσμό ψυχικής ενότητας μεταξύ συναδέλφων και, στη συνέχεια, στην πατρική αγάπη προς τη νέα γενιά, στο πραγματικό ενδιαφέρον για τη μόρφωσή της, στο σεβασμό προς την ανθρωπινή ζωή. Θεωρείται, σε αυτό το πεδίο ο φιλοσοφημένος δάσκαλος, πατέρας της ελληνικής παιδείας, προστάτης, σύμμαχος και οδηγός των νέων. Γι' αυτό και όλα τα παιδαγωγικά μέσα που χρησιμοποιεί (π. χ. έπαινος, ονειδισμός κλπ.) απορρέουν μόνο από το ουμανιστικό παιδαγωγικό περιβάλλον, από πουθενά αλλού. Παράπλευρα στο συναισθηματικό τομέα τίθεται και η Ηθική του διδάσκοντα με βασική έννοια τη διαγωγή στη ζωή του. Εδώ, ο φιλοσοφημένος δάσκαλος αναδεικνύεται ως καλοπροαίρετος χειραγωγός και σωτήρας στον κόσμο της γήινης πράξης, οδηγός προς την αρετή του ατόμου και του πολίτη. Συνιστά ύψιστο ηθικό αρχέτυπο. Είναι, δηλαδή, «ἀληθινός απόστολος», ενσάρκωση του βίου της ομόνοιας, της αγάπης και της τιμής των χριστιανών αποστόλων. Επίσης, ξεχωρίζει ως σεβάσιμος, φιλόανθρωπος και λειτουργός απέναντι σε ανθρώπινες ψυχές, όχι σε απρόσωπους ανθρώπους. Διακρίνεται ως φιλογενής, φιλόπατρις, εμπνευστής του ζήλου της πολιτικής ελευθερίας και, επομένως, θεωρείται ο μεγαλύτερος ευεργέτης της πατρίδας. Τέλος, ξεκινά από το γνήσιο παιδαγωγικό έρωτα, από το πάθος της προόδου. Είναι, με άλλα λόγια, ο μεγάλος ερωτικός της ελληνικής παιδείας. Πρότυπό του αποτελεί ο Σωκράτης, όπως, βέβαια, τον είδε ο Κοραΐς, χωρίς μεταφυσικούς μετωρισμούς, ενταγμένο δυναμικά εδώ κάτω, στον κόσμο της γήινης μεταβολής.

3. Από τον κύκλο του Κοραΐ, η περίπτωση του Βάμβα είναι ενδεικτική για την κίνηση των σχετικών με την παιδεία και τον διδάσκοντα ιδεών στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό. Η επταετία του στο Παρίσι (1808-1815) κοντά στον Κοραΐ υπήρξε καταλυτική. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι μετά το 1835 ο Βάμβας δεν ακολούθησε την κοραϊκή μέση οδό στο γλωσσικό ζήτημα και «προσχώρησε στους άρχαιστές»¹⁷. Το ζήτημα της γλώσσας αποτελεί, ανάμεσα στα άλλα, σημαντικό θέμα παιδείας. Στα Στοιχεία της φιλοσοφικής ηθικής του Βάμβα, το 1818, διαπιστώνεται, όπως και στον Κοραΐ, το τρίπτυχο: Παιδεία - Ηθική - Πολιτική. Τα παιδιά, από μικρή ηλικία, αν λάβουν καλή ανατροφή από το σπίτι τους και καλή αγωγή από τα σχολεία «γίνονται καλοί άνθρωποι και πολίται, εκ των οποίων συγκροτείται ή πολιτική και εθνική ευτυχία». Εκείνο που κατά κύριο λόγο διαμορφώνει η αγωγή, όπως και στον Κοραΐ, είναι οι δυνάμεις της «ηθικότητας και της λογικότητας του ανθρώπου». Ο παιδαγωγός του Βάμβα, αφού ο λόγος γίνεται για την παιδική ηλικία, διακρίνεται για πολλά και, μάλιστα, ίδια γνωρίσματα με το φιλοσοφημένο δάσκαλο ή παιδαγωγό της κοραϊκής παιδείας: «...με λόγον και με παράδειγμα...νά [αισθάνεται ο παιδαγωγός] τὴν ἀγιότητα... τοῦ παιδαγωγικοῦ ἐπαγγέλματος... νά ἔχη πείραν τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, ἐπιστήμην τῶν λογικῶν δυνάμεων, ἤθη χρηστά και φιλανθρωπίαν»¹⁸. Ουσιαστική διαφορά ανάμεσα στους δύο διανοούμενους δεν παρατηρείται: ο Βάμβας παρομοιάζει τον δικό του πρωταγωνιστή με την «παραμάνα» και ο Κοραΐς του επισυνάπτει τον προσδιορισμό «φιλόσοφος». Όμως, πρόκειται για ένα και το αυτό. Με την παραπάνω σύντομη σύγκριση φαίνεται η τεράστια σημασία που έχει για τη διάνοηση του 18ου-19ου αιώνα τόσο η διασύνδεση της ηθικής με τον πολιτικό βίο ενός έ-

θνους, όσο και ο απαρέγκλιτος συσχετισμός της παιδείας με τους δύο προαναφερθέντες τομείς, προκειμένου να οδηγηθούν σε πέρας. Άρα, η κίνηση των ιδεών στους δύο αυτούς λόγιους διακρίνεται για την ομόκεντρη δομή και προθετικότητά της, γεγονός που υποδεικνύει τη σημασία της για την ανεξαρτησία και την ελευθερία της Ελλάδας.

4. Τι παρακαταθήκες αφήνει σε όλους εμάς σήμερα ο φιλοσοφημένος δάσκαλος του Κοραή; Ποια από τα γνωρίσματά του ενσαρκώνει ο κάθε δάσκαλος σήμερα; Το χειρότερο: ποια δεν ενσαρκώνει; Πολύ σημαντικό: γιατί συμβαίνει αυτό; Αφήνω τα ερωτήματα ανοιχτά για όλους μας. Η φιλοσοφική παιδεία με τον φιλοσοφημένο δάσκαλό της εκείνο που σίγουρα δείχνουν σήμερα είναι πως, όταν η γνώση παρέχεται για χάρη της γνώσης και όχι για τη ζωή, όταν, δηλαδή, ανακυκλώνονται απλώς πληροφορίες και από εκεί και πέρα ακολουθεί η ηθική ουδετερότητα και η απομόνωση σε έναν γνωστικό τομέα, με κυρίαρχη την αδιαφορία για όσα συμβαίνουν γύρω μας, τότε, δυστυχώς, θα βρισκόμαστε ένα σωρό τρόπους είτε για να αποδοκιμάζουμε στα λόγια είτε ακόμη και για να δικαιολογούμε, κατά περίπτωση, τους, κατά τα άλλα, ανεπίτρεπτους πολέμους είτε, γενικότερα, να στηρίζουμε οποιαδήποτε θεωρητική καταδίκη της βαρβαρότητας, όπως και αν εμφανίζεται αυτή στη ζωή μας, στη γειτονιά μας, στον πλανήτη μας. Το επαναλαμβάνω: το μεγάλο στοίχημα είναι η πράξη. Γι' αυτό και νομίζω ότι θα ήταν χρήσιμο στο σύγχρονο δάσκαλο πρώτα - πρώτα να στραφεί στον εαυτό του και να αναλάβει τις ευθύνες για όσα του αναλογούν, και έπειτα να κατηγορήσει όλους τους άλλους που, ως συνήθως, μονίμως οι άλλοι φταίνε. Επομένως, έρχονται και πάλι στο προσκήνιο, από τα βάθη του χρόνου, τα ερωτήματα των πυθαγορείων: τι παραβίασα απ' όσα έχω μάθει; Για-

τί επέλεξα κάποια συγκεκριμένη πράξη και όχι κάποια άλλη; Τι όφειλα να κάνω και δεν το έκανα; Ή, αλλιώς, στην παλιά μορφή της γλώσσας μας: «Πῆ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἔτελέσθη;» .

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ε. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Νεοελληνική Φιλοσοφία, εκδ. Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1959, τόμ. Αε, σ. 39.
2. Σ. ΦΟΥΡΝΑΡΟΣ, Ο φιλόσοφος διδάσκαλος κατά τον Κοραή, υπό έκδοση.
3. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι περί της Ελληνικής παιδείας και γλώσσας (έτους 1812) (από δω και στο εξής: Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι 1812), εκδ. ΜΙΕΤ, τόμ. Αε, Αθήνα 1986, σ. 495.
4. Ό.π., Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1807), σ. 179.
5. Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1809), σ. 321.
6. Ο Κοραής πιστεύει τόσο πολύ στη δύναμη της παιδείας, ώστε παραλλάζει τη χριστιανική προσευχή ως εξής: «Ρῆσαι ἡμᾶς ἀπὸ τῆς ἀπαιδευσίας, ὃ πηγὴ πάσης σοφᾶς· ἐξάλειψον τὰ ἐμπόδια τῆς παιδείας... χαρίζων εἰς ἡμᾶς τὴν ὁμοίωσιν καὶ τὴν εἰκόνα σου». Βλ. Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1809), σσ. 365-366, υποσ.1.
7. Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1805), σ. 71: «διὰ τοὺς ἀρχαίους... διὰ τοὺς ὅσοι ἔλαβον κἂν ὀλίγην εἶδῃσιν», σ. 163: «εἰς τοὺς πολλὰ νεαροὺς... εἰς τοὺς προβεβηκότας καὶ εἰς τὴν ἡλικίαν καὶ εἰς τὰ μαθήματα».
8. Α. ΚΟΡΑΗΣ, εκδ. Μπίρης, τόμ. 1, Αθήνα 1969, σ. 387.
9. Ό.π., Περί των ελληνικών συμφερόντων Διάλογος (Φίλαρχος-Φύξαρχος 1824), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, τόμ. Γε, σσ. 163-164.
10. Βλ. Σ. ΦΟΥΡΝΑΡΟΣ, «Η έννοια της τελειότητας σώματος και ψυχής στο Νέο Ανάχαρσι του Ρήγα και στις παιδαγωγικές θέσεις του Κοραή», Φιλοσοφία και Παιδεία, 34 (2005), σ. 18.
11. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Προλεγόμενα Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988 τόμ. Β', σ. 718.
12. Ό.π., Άτακτα (Διάλογος Δημοχάρη-Πασιχάρη, τόμ. Β', 1829), εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1995, τόμ. Δ', σσ. 257-258: «Πασιχάρης: Λαός Φιλόσοφος!!!

Δημοχάρης: Νάι, λαός φιλόσοφος, ἄν πιστεύης, ὡς ἐγὼ πιστεύω, ὅτι ἡ φιλοσοφία δέν ἐπαγγέλλεται ἄλλο τι παρά τὴν ὀρθωσιν τοῦ Λογικοῦ, μόνην δυνατὴν νά φυλάξῃ ἐλευθερίαν».

13. Στις εκδόσεις του Βαλέτα και του Μπίρη αναφέρεται από τον Κοραή το πρότυπο της σύνοψης «κατ' ἐκείνην τὴν ὁποίαν ἔγραψε Λατινιστὶ εἰς τὸ τέλος τῶν Μεταμορφώσεων τοῦ Ὀβιδίου ὁ Ἰησοῦτης Ἰουβέγκλιος». Βλ. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα, εκδ. Δωρικός, Αθήνα 1964, τόμ. Α2, σ. 898 και ό.π., Άπαντα, εκδ. Μπίρης, Αθήνα 1969, τόμ. 1, σ. 257.

14. G. HENDERSON, Η αναβίωση του ελληνικού στοχασμού, 1620-1830 (μτφρ. Φ. Βώρος), εκδ. ΚΕΕΦ, Αθήνα 1994, σ. 204. Ο Καταρτζής στο δοκίμιο Λόγος προτρεπτικός στο γνώθισαντόν χρησιμοποιεί τον όρο «διδασκαλικά» για την ηθική διάσταση των θεωρητικών μαθημάτων. Βλ. Δ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ, Τα Ευρισκόμενα (επιμ. Κ. Δημαράς), Αθήνα 1970, σσ. 70-75. Για τα ομηρικά κείμενα βλ. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1805), σ. 173, υποσ.1.

15. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Στοχασμοί Αυτοσχέδιοι (1805), σ. 137.

16. Ό.π., Προλεγόμενα Αριστοτέλους Ηθικά Νικομάχεια, εκδ. ΜΙΕΤ, τόμ. Βε, σ. 18: «Ματαίως ὁ φιλόσοφος παιδαγωγός σπουδάζει νά ἀναθρέψῃ μέ τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς νέους γεννημένους καὶ ζῶντας εἰς πόλιν κυβερνωμένην ἀπὸ νόμους ἀδίκους». Είναι χαρακτηριστικό ότι και άλλοι σημαντικοί πρωταγωνιστές της κοραϊκής διάνοσης συνοδεύονται από το γνώρισμα του «φιλόσοφου». Για παράδειγμα, ο «φιλόσοφος νομοθέτης», ο «φιλόσοφος συντάκτης εφημερίδας», ο «φιλόσοφος Ηγεμόνας», ακόμη και ο «φιλόσοφος αριστοποιός».

17. Ν. ΨΗΜΜΕΝΟΣ, Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, εκδ. Γνώση, Αθήνα 1989, τόμ. Βε, σ. 38.

18. Για όλα τα αποσπάσματα του Βάμβα βλ. Στοιχεία της Φιλοσοφικής Ηθικής στον Ψημμένο, Η Ελληνική Φιλοσοφία από το 1453 ως το 1821, ό.π., σσ. 390-391.

19. Ο Κοραής χρησιμοποιεί αυτό το «χρυσὸν ἔπος τοῦ Πυθαγόρου» σε σύγγραμμά του με περιεχόμενο τη Φιλοσοφία της Ιατρικής, το 1816. Βλ. Α. ΚΟΡΑΗΣ, Περί αέρων, υδάτων, τόπων, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1988, τόμ. Β', σ. 364.

ΤΟ ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΟ ΥΠΟΒΑΘΡΟ ΤΟΥ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ, ΣΤΗΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ

Του ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΕΦ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ

δρ. Φιλοσοφίας - πρ. Δ/ντή ΣΕΛΜΕ Λάρισας

Στην όλη μεταφυσική πραγματικότητα η οποία διεσπάρθη, σύμφωνα με τις απόψεις φιλοσόφων όπως ο Hegel π.χ., αφ' ενός σε αντικειμενικό κόσμο, αφ' ετέρου δε σ' ένα σκεπτόμενο και γνωρίζον υποκείμενο, όταν έναντι του γνωρίζοντος Υποκειμένου επικρατεί ή ισχυρίζομεθα ότι επικρατεί, Χάος, Αταξία, Ενδεχομενικότης και Απροσδιοριστία, τότε το γινώσκον υποκείμενο έχει τη δυνατότητα να λέγει περί αυτού του αντικειμένου, του έναντι του εγώ δεδομένου, παν ό,τι επιθυμεί, εύχεται, ελπίζει ή φοβάται.

Στην περίπτωση αυτή κυριαρχεί εντός της όλης ψυχής του ανθρώπου ο «θυμός», το «θυμοειδές» στοιχείο της ψυχής, κατά Πλάτωνα. Αντίθετα όταν υπάρχουν ή αναγνωρίζεται ότι υπάρχουν έναντι της συνειδήσεως και γενικότερα της ψυχής του ανθρώπου ακλόνητα, σταθερά, στατικά και αιώνια δεδομένα, τότε υποχρεούμεθα να ομιλούμε περί αυτών με απόλυτο σεβασμό προς αυτά τα αιώνια, στατικά και αμετάβλητα στοιχεία της πραγματικότητας. Εν όψει αυτών το «θυμοειδές» στοιχείο της ψυχής μας υποχωρεί και εξαναγκάζεται να υποχωρήσει στη δεύτερη θέση κατά την ιεράρχηση των ψυχικών δυνάμεων. Στην πρώτη θέση του ηνιόχου της ψυχής, κατά την έκφραση του Πλάτωνος, θα τοποθετηθεί «το λογιστικόν», ο νους, κατά Αριστοτέλη, ή ο «λόγος» με την πλήρη έννοια και έκφραση ο «ορθός λόγος».

Από την ελληνιστική μυθολογία, κατά την Θεογονία του Ησιόδου, μαθαίνουμε πώς εδημοουργήθη τελικά αυτό που ονομάζεται κόσμος. Με αρχήν το Χάος και κατόπιν με τη γέννηση της Γαίας και του ουρανού και με την παρεμβολή του Έρωτος γεννήθηκαν ο Κρόνος και η Ρέα, οι Τιτάνες, και τέλος ο Ζευς και οι άλλοι θεοί του Ολύμπου. Μετά δε την τιτανομαχία επεκράτησαν τελικώς οι θεοί, οι οποίοι συναπετέλεσαν την κυβερνώσα θεϊκή ομάδα του κόσμου πλέον, του κόσμου δηλ. της σταθερότητας, της τάξεως, της νομοτέλειας.

Το αρχικό Χάος ανταποκρίνεται στον όρο «ενδεχομενικότης», ο κόσμος στον όρο «Ανάγκη», αμφοτέρω υπό μεταφυσική άποψη. *Τό γάρ αναγκαῖον οὐκ ἐνδεχόμενον*¹ παρατηρεί ο Αριστοτέλης. Η ενδεχομενικότης ικανοποιεί το θυμοειδές στοιχείο, ο Κόσμος και η Ανάγκη τον Νουν, το λογιστικόν, τον Λόγον υπό την βαθεία και γνήσια έννοιά του.

Η τιτανομαχία συμβολίζει επίσης την πάλη του θυμοειδούς στοιχείου, κυρίως του βουλητικού στοιχείου της ψυχής, έναντι του Λογικού, του Νοητικού στοιχείου. Η ήττα των Τιτάνων, περιγράφει συμβολικά, μυθολογικά την ήττα του θυμοειδούς στοιχείου από το λογιστικό, το λογικό, το νοητικό στοιχείο της φύσης.

Αυτό το γεγονός μέσα στην φιλοσοφία του Αριστοτέλους περιγράφεται και ερμηνεύεται με την κυριαρχία της Ανάγκης επί της οποίας θεμελιώνται η «έννοια» ως βασική αρχή του Ορθού Λόγου, και στη συνέχεια, μετά τις έννοιες η «κρίση» και ο «συλλογισμός». Λέγει χαρακτηριστικά ο φιλόσοφος σχετικά με τον συλλογισμό και πώς είναι δυνατό αυτός να σχηματίζεται κατά τρόπον έγκυρον ώστε να καταλήγει σε ορθά συμπεράσματα;

Τι είναι λοιπόν ο συλλογισμός: *«Τοῦ δὲ ἐξ ἀνάγκης μὴ ὑπάρχειν οὐκ ἔσται συλλογισμὸς»² ἢ ἀλλαχού «ὥστ' οὐκ ἄν*

εἶη τοῦ ἐνδέχεσθαι συλλογισμὸς»³. Συνεπώς η «ανάγκη», «το αναγκαῖον» είναι η αρχή και η βάση του συλλογισμού, για τούτο και πάσα αποδεικτική γνώση, τελικώς σύγκειται εξ αναγκαίων αρχών.

Η επιστήμη, ως σύνολον κατά κανόνα αποδεικτικών γνώσεων και ως εκ τούτου εγκύρων, θεμελιώνεται στην ύπαρξη της «ανάγκης» και στην κατανόηση της έννοιας της «Ανάγκης». Τό δέ έπιστητόν και ἡ έπιστήμη διαφέρει τοῦ δοξαστοῦ και τῆς δόξης, ὅτι ἡ μέν έπιστήμη καθόλου και δι' ἀναγκαίων, τό δέ ἀναγκαῖον οὐκ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν⁴. *Καί περαιτέρω, έπιστητοῦ μὴ ὄντος οὐκ ἔστιν έπιστήμη⁵.*

Από τα αναγκαία προκύπτουν τα «καθόλου», δηλ. οι έννοιες γενικώς, και ιδίως οι «καθολικές» έννοιες. Συνεπώς η πρώτη μεταφυσική προϋπόθεση για τον σχηματισμό έννοιών, δηλ. λογικών σχημάτων με γενικότητα και στατικότητα, αιωνιότητα, κατά συνέπειαν λογικό και καθολικό κύρος είναι η έννοια της «Ανάγκης» διότι κατ' Αριστοτέλη *«καί ἄνευ γάρ τῶν καθόλου οὐκ ἔσται συλλογισμὸς»⁶.*

Όμως τα «καθόλου», οι καθολικές ή γενικές έννοιες στηρίζονται επί του αναγκαίου και προσδιορισμένου *«ὅτι μέν έπιστήμη καθόλου και δι' ἀναγκαίων, τό δ' ἀναγκαῖον οὐκ ἐνδέχεται ἄλλως ἔχειν»⁷.*

Τούτο δέ είναι οπωσδήποτε το θεμέλιον της επιστημονικής σκέψεως, το μη *«ἐνδέχεσθαι ἄλλως ἔχειν»⁸. Διότι η πιθανότητα, η ενδεχομενικότητα καταστρέφει ουσιαστικά την αναγκαστικότητα και εισάγει στο πεδίο της μη λογικότητος την απόλυτη αδυναμία θεμελιώσεως της επιστήμης και του επιστημονικού λόγου.*

Επί των «καθόλου» και επί των αναγκαίων θεμελιώνεται η επιστήμη. Όπως δε παρατηρεί πάλιν σε άλλο σημείο ο Αριστοτέλης *«τά γάρ καθόλου δείκνυνται διά τῶν καθόλου»⁹. Τα «καθόλου» είναι τα «αναγκαία». Τα «αναγκαία» και τα καθόλου» είναι όσα ονομάζονται ουσίαι, ή πλέον σαφώς «δεύτεραι ουσίαι», σε διάκριση προς την πρώτην ουσίαν ή άλλως την «υπόστασιν».*

Η δεύτερα ουσία, η έννοια, το καθόλου, το αναγκαῖον ή άλλως το *«τό τί ἦν εἶναι»¹⁰, έχουν κοινόν στοιχείον ότι είναι λογικές έννοιες, δηλ. με όρια και πέρατα, σαφήνεια, σταθερότητα και απόλυτη αλήθεια.*

Όλες αυτές οι έννοιες, είναι η βάση της επιστήμης της Λογικής, του Ορθού Λόγου, του Ορθολογιστικού πνεύματος. Αν δεν υπήρχαν οι έννοιες «αναγκαίων» και «καθόλου» δεν θα λειτουργούσε ποτέ η Λογική και δεν θα ήσαν δυνατοί οποιοδήποτε συλλογισμοί.

Περαιτέρω λέγει ο Αριστοτέλης ότι το αναγκαῖον ευρίσκειται στην ύλη και μέσα στο περίγραμμα της Αριστοτελικής φιλοσοφίας τα αναγκαία ανήκουν στην ύλη και δεν ανευρίσκονται σε κάποιο χώρο εκτός της ύλης. Ο τόπος των «ουσιών», κατ' Αριστοτέλη, είναι η περιοχή της ύλης, εντός της β' ύλης κατά Πλωτίνον.

Με τον όρον και τον ορισμό των άλλων εννοιών καθορίζεται και το τι είναι ο ορισμός *«ὀρισμὸς ἔστι ὁ λόγος ὁ τό τί ἦν εἶναι σημαίνων»¹¹.*

Κατά τον λόγον αυτό, η «ανάγκη» είναι η αρχική βάση, το θεμέλιο, επί του οποίου καθίσταται δυνατή και η έννοια του «καθόλου» και «τό τί ἦν εἶναι».

Τα «αναγκαία» δε είναι η προϋπόθεση της λογικότητας, η αναγκαιότης και λογικότης είναι σύστοιχες έννοιες και η μια προκύπτει εκ της άλλης, η λογικότης προκύπτει εκ της αναγκαιότητος. Η μεταφυσική δηλ. προϋπόθεση της λογικότητος είναι η αναγκαιότης.

Η αναγκαιότης, η ανάγκη, επιφέρει ως συνέπεια την καθολικότητα και οι δύο μαζί αυτές έννοιες αποτελούν τα βάρθρα του ορθολογιστικού πνεύματος και περαιτέρω του πνεύματος της επιστήμης και της φιλοσοφίας.

Αντιθέτως, η ενδεχομενικότης, η *contingentia mundi* δηλ., η ενδεχομενικότης του κόσμου δεν μπορούν να τεθούν ως βάση του επιστημονικού πνεύματος και βέβαια και του ορθολογικού πνεύματος.

Παρά ταύτα, είναι γνωστόν ότι η ενδεχομενικότης έγινε δεκτή στα πεδία των φυσικών νόμων και από τον Γάλλο φιλόσοφο Emile Boutroux (19ος αι.), ο οποίος στο έργο του «*De contingence des lois de la nature*» ομίλησε για την ενδεχομενικότητα των νόμων της φύσεως και περαιτέρω, αργότερα ο Γερμανός φυσικός Werner von Heisenberg ομίλησε για την απροσδιοριστότητα στον μικρόκοσμο της φυσικής τάξεως πραγμάτων. Παράλληλα και η θεωρία της σχετικότητας του Einstein εισάγει μαζί με τις άλλες δύο προηγούμενες ένα σοβαρό στοιχείο ενδεχομενικότητος μέσα στη φυσική πραγματικότητα. Παρά ταύτα η ενδεχομενικότης και η απροσδιοριστία, παραμερίζονται, με την αποδοχή της χρήσεως των μαθηματικών τύπων στην έρευνα της φύσεως. Και οι μαθηματικοί τύποι, σαφώς, επιβάλλουν, ούτως ή άλλως, έναν ισχυρό χαρακτήρα νομοτέλειας σε όλα τα πεδία, και νομοτέλεια είναι ουσιαστικά η άλλη έκφραση της εννοίας της Ανάγκης υπό την Παρμενιδική και Αριστοτελική έννοια του όρου. Δηλ. ότι «*ἡ ἀνάγκη ἀμετάπειστόν τι δοκεῖ εἶναι*», κατ' Αριστοτέλη. Ακόμα δε μέσα στον ωκεανό της απροσδιοριστίας και της ενδεχομενικότητος, η αναμφισβήτητη ισχύς των μαθηματικών τύπων και νόμων, μεταφέρει μέσα στο πέλαγος της αχανούς πραγματικότητος έναν πανίσχυρο σκελετό καθολικών και αναγκαίων νόμων.

Αυτή η ισχύς των μαθηματικών νόμων μέσα στη φύση υποβάλλει και επιβάλλει την παραδοχή των φυσικών βασικών αρχών της λογικής, δηλ. της αρχής της ταυτότητος, της αντιφάσεως, της του τρίτου αποκλείσεως.

Η ισχύς της λογικότητος και των αρχών της, των εννοιών, των κρίσεων και των συλλογισμών και των λοιπών κεφαλαίων της τυπικής λογικής και, κατά συνέπεια, του ορθού λόγου, θεμελιώνεται στην έννοια της Ανάγκης. Η Ανάγκη είναι κατ' αρχήν θεία οντότης μέσα στο περίγραμμα των θεϊκών δυνάμεων στην αρχαία ελληνική θρησκευτική μυθολογία, είναι εισέτι πανίσχυρη μεταφυσική αρχή μέσα στην προσωκρατική φιλοσοφία, στους Ελεάτες, τον Εμπεδοκλή, τον Ηράκλειτο, τους Ατομικούς κ.λπ. Είναι ισχυρή μέσα στην Αριστοτελική φιλοσοφία, σχετικώς ισχυρή στην πλατωνική σκέψη, αλλά όμως στην πλατωνική φιλοσοφία είναι πανίσχυρη η ισχύς των μαθηματικών νόμων και τύπων, διότι κατά Πλάτωνα «*ἡ ἰσότης ἢ γεωμετρικὴ μέγα δύναται καὶ παρὰ θεοῖς καὶ παρὰ ἀνθρώποις*».

Η ισχύς των μαθηματικών τύπων, κατά Πλάτωνα, η αμετάπειστος Ανάγκη, κατ' Αριστοτέλη, «στην οποία υπακούουν και οι θεοί κατά τη φράση «*Ἀνάγκα καὶ θεοὶ πείθονται*» είναι όλη αυτή η ουσία της Ανάγκης, είναι η μεταφυσική βάση της Λογικής και της Λογιστικής, του ορθολογισμού γενικώς.

Είναι δε γνωστόν ότι η Ανάγκη (αναγκαιότης, νομοτέ-

λεια) ταυτίζεται από μεταφυσική άποψη ιδίως μέσα στην φιλοσοφία του Παρμενίδα (ταυτίζεται) με τη Δίκη, τη Μοίρα, την Θέμιν. Θέμις, Δίκη, Μοίρα, Ανάγκη είναι έννοιες ταυτόσημες, ή σχεδόν ταυτόσημες, μέσα στη φιλοσοφία του Παρμενίδα και είναι διάφορα ονόματα της εσωτέρας και πανίσχυρης νομοτέλειας μέσα στη φυσική τάξη.

Όλη αυτή η μεταφυσική - οντολογική πραγματικότης είναι η προϋπόθεση για τη θεμελίωση της λογικής ερμηνείας του κόσμου, για την ορθολογική μελέτη του. Πάντα ταύτα ισχύουν και υπάρχουν μέσα στον αρχαίο ελληνικό πολυθεϊστικό κόσμο, όπου πάσα η κοσμική πραγματικότητα είναι αιώνια χωρίς αρχή και τέλος, χωρίς δημιουργό, με εσωτερική διαστρωμάτωση και διατομές, με εσωτερικά πεπερασμένα σχήματα, με εσωτερικές παραμέτρους αιωνίας στατικότητας.

Παράλληλα προς τις στατικές παραμέτρους, υπάρχουν και οι μεταβλητές. Αλλά η Λογική, ο Ορθός Λόγος, παραμερίζει τις μεταβλητές και πορεύεται προς τις σταθερές συντεταγμένες της πραγματικότητος, διότι κατ' αναφορά προς τις μεταβλητές λειτουργεί κυρίως το θυμικόν, διότι έναντι του Χάους του ασταθούς χώρου δεν ικανοποιείται η λογική. Η Λογική θέα του κόσμου απορρίπτει την έννοια της αρχής και του τέλους του κόσμου, διότι μια αρχή και ένα τέλος δύναται να τοποθετηθούν μέσα στην πραγματικότητα κατά τρόπον αυθαίρετον. Για τούτο η ορθολογιστικότητα αποδέχεται έναν άπειρο χώρο, ένα χάος αρχικό, το οποίον μεταβάλλεται σε κόσμο, πράγμα που σημαίνει βαθμιαία αντικατάσταση του θυμικού απ' το λογικό στοιχείο στη θέα του όντος.

Επειδή όμως η λογική και η γνώση θεμελιώνονται στην Ανάγκη, τελικώς η αμετάπειστος Ανάγκη είναι η βασική μεταφυσική προϋπόθεση για την θεμελίωση του Ορθού Λόγου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αριστοτέλης, *Μεταφυσικά Δ'* 1015-25 «*ἀναγκαῖον λέγεται οὐ ἄνευ οὐκ ἐνδέχεται ζῆν ὡς ἀναίτιου, οἶον τό ἀναπνεῖν καὶ ἡ τροφή τῷ ζῳῷ ἀναγκαῖον, ἀδύνατον γάρ ἄνευ τούτων εἶναι*».

2. ό.π.

3. ό.π.

4. Αριστοτέλης *Αναλυτικά πρότερα Α* 88β.

5. ό.π., Α 88β

6. ό.π., 41 β

7. ό.π., 41 β

8. Αριστοτέλης *Τοπικά* 154α 30.

9. Αριστοτέλης *Μεταφυσικά Δ* 1010 35.

10. βλ. Ingemar Düring: *Αριστοτέλη* Ε.Μ.Ι.Τ. Αθήνα, 1988 τόμ. Α, σελ. 164 «την ανάλυσιν»... περιγράφει ως μίαν διαδικασίαν με την οποίαν οι όροι προσδιορίζονται και διατάσσονται με τέτοιον τρόπον, ώστε το συμπέρασμα να προκύπτει με αναγκαιότητα.

11. ό.π., σελ. 106. Σχετικά με την αρχή της αντιφάσεως «αντίθετα εμεῖς ἔχουμε ἤδη αποδεχθεῖ την αρχή, ότι είναι αδύνατο να υπάρχει ένα πράγμα και συγχρόνως να μην υπάρχει ένα πράγμα και ακριβώς γι' αυτόν τον λόγο δείξαμε ότι η λογική αυτή αρχή είναι η βασικότερη από όλες τις αρχές».

ό.π., σελ. 106. «Εἶναι λοιπόν φανερό, ότι μια τέτοια αρχή είναι η πιο βέβαιη από όλες».

12. βλ. Αριστοτέλη *Μεταφυσικά* 996 β 14. «Πολλὰ γάρ ἐπισταμένων τό αὐτό μᾶλλον μὲν εἰδέναι φαιμέν τόν τῷ εἶναι γνωρίζοντα τί τό πρᾶγμα ἢ τῷ μὴ εἶναι».

13. Κων/νος Γεωργουλής: *Αριστοτέλης*, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 150. «Λέγοντας ἀλήθειαν ἐννοοῦμεν την αντικειμενικότητα την ανεξάρτητον από κάθε υποκειμενικήν επίδρασιν υπόστασιν της πραγματικότητος, του σταθερού και ανεξάρτητου πάσης υποκειμενικότητας κόσμου, της αληθινής πραγματικότητος του «ετεί όντος», του κατ' ἀλήθειαν υπάρχοντος, κατ' «ουσίαν» υπάρχοντος, κατά Πλάτωνα.

ΔΙΟΓΕΝΗΣ ΛΑΕΡΤΙΟΣ:

- ΕΝΑΣ ΠΡΩΙΜΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ -

Της ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΣ ΜΕΣΣΑΡΗ
Master Φιλοσοφίας - Φιλολόγου

Για την ζωή, την καταγωγή, τη μόρφωση, το σύνολο του έργου του και την προσωπικότητα του Διογένη Λαέρτιου ελάχιστα γνωρίζουμε. Δύσκολο ακόμη είναι και η εξακρίβωση της εποχής που έζησε. Πάντως οι περισσότεροι μελετητές του συμφωνούν στην τοποθέτηση της δράσης του μεταξύ του 2ου και 5ου αι. μ.Χ, υιοθετώντας ως πιθανή χρονολόγηση την αρχή του 3ου αι. ,γιατί δεν αναφέρεται καθόλου στον Νεοπλατωνισμό. Η αξία του προς εξέταση συγγράμματος είναι αναμφισβήτητος γιατί είναι η μόνη διασωθείσα από την αρχαιότητα ιστορία της φιλοσοφίας και μας δίνει πληροφορίες για τα έργα των φιλοσόφων αν και κάποιοι ερευνητές πιστεύουν ότι υπήρξε άκριτος αντιγραφέας και συμπλητής χωρίς ν' αναμίξει τις προσωπικές του δοξασίες και ότι δεν παρουσίασε αμερόληπτα τις ιδέες και τη ζωή των φιλοσόφων, λόγω της προτίμησής του προς το ένα ή το άλλο φιλοσοφικό σύστημα.

Ο καθηγητής της φιλοσοφίας Χαράλ. Θεοδωρίδης¹ γράφει «*το έργο του Λαέρτιου έχει τα γνωρίσματα υποδειγματικής ιστορίας της φιλοσοφίας, όπως την εννοούσαν οι αρχαίοι, με τα προτερήματα και τα ελαττώματα που παρουσίαζαν τα έργα τους. Είναι πλούσιο σε δοξογραφικές και βιογραφικές σημειώσεις, σε πρωτότυπα έγγραφα, επιστολές, διαθήκες και πολύτιμους καταλόγους συγγραμμάτων, που βαστούνε πιθανότατα από τους πίνακες της Αλεξανδρινής Βιβλιοθήκης. Το δοξογραφικό μέρος (περιγραφή θεωριών) είναι πολλές φορές αξιόλογο, γιατί έρχεται από παλαιότερους, με βαθύτερη κατανόηση της φιλοσοφίας, συγγραφείς.*» και συνεχίζει «...ο Λαέρτιος είναι ανεξάντλητο μεταλλείο. Χωρίς αυτόν, οι γνώσεις μας για την αρχαία φιλοσοφία, από το Θαλή ως τον 2ο αι. μ.Χ θα ήταν φτωχές.»

Ωστόσο υπάρχουν και απόψεις

διαφορετικές, που επικρίνουν το έργο του Λαέρτιου και θεωρούν ότι το αποτέλεσμα της εργασίας του δεν δικαιώνει τον τίτλο του. Ο Croiset² γράφει «*το ν' απαριθμήσει ο Λαέρτιος τους κυριότερους αντιπροσώπους κάθε σχολής, να συγκεφαλαιώσει τις βιογραφίες τους, να εισάγει σ αυτές όσο γίνεται περισσότερα ανέκδοτα και ευφρολόγηματα, να δώσει κατόπιν ένα κατάλογο των συγγραμμάτων των και μια σύνοψη των θεωριών των, αυτά είναι όλα και όλα που είχε υπόψη. Ο συγγραφέας φαίνεται να πιστεύει, ότι σ' αυτά έγκειται όλη η ιστορία της φιλοσοφίας.*» Κατά τη γνώμη μας η κριτική αυτή είναι αυστηρή διότι ο Croiset λησμονεί τις τεχνικές δυσκολίες που αφορούν την ασφαλή διάδοση και μετάδοση των γραπτών κειμένων και επιπροσθέτως παραβλέπει το γεγονός ότι ο Λαέρτιος ζει σε μια εποχή που ακόμη υπάρχει φιλοσοφική παραγωγή και η οποία δεν έχει ακόμη παγιωθεί και επομένως είναι δύσκολο να υπάρχει η δυνατότητα συνολικής εποπτείας. Επιπλέον πρέπει να τονιστεί ότι ο Λαέρτιος δεν ήταν φιλόσοφος αλλά μάλλον ιστορικός ή καλλίτερα μυθιστοριογράφος, γι αυτό και κινείται σε θέματα ηθικής που είναι λιγότερο αφηρημένο και πιο προσυτά τμήμα της φιλοσοφίας. Πάντως αναμφισβήτητο είναι ότι όλοι οι σύγχρονοι ιστορικοί στο Λαέρτιο ανατρέχουν και σ αυτόν είναι υποχρεωμένοι να προσφύγουν.

Το συγκεκριμένο έργο του που έχει τον τίτλο «**Βίοι και γνώματων εν φιλοσοφία εὐδοκίμων σάντων καὶ τῶν ἐκάστη αἵρεσει ἀρεσκόντων ἐν ἐπιτόμῳ συναγωγῇ**»³ διασώθηκε ολόκληρο και διαιρείται σε δέκα βιβλία, προτάσσεται δε αυτών ένα προοίμιο(εισαγωγή). Κάθε βιβλίο είναι αφιερωμένο στη διερεύνηση μιας «αίρεσης». Με τον όρο αυτό εννοεί όχι τη σχολή, δηλαδή τον ι-

δρυτή και τους άμεσους μαθητές του, αλλά και όλους τους μεταγενέστερους φιλοσόφους, που συνέχισαν την θεωρία του δασκάλου και αυτούς που τον διαδέχθηκαν και διεύθυναν τη σχολή, δηλ. τους αιρεσιάρχες, επομένως εννοεί γενικά την φιλοσοφική κατεύθυνση. Στο προοίμιο ο συγγραφέας αναζητεί την καταγωγή της φιλοσοφίας και αναλύει πολύ σύντομα τις ανατολικές επιδράσεις (Ινδία, Περσία, Αίγυπτος κ.λπ) στους Έλληνες φιλοσόφους. Δίδει τον ορισμό της φιλοσοφίας, αναφέρει τους διάφορους φιλοσόφους και ξεχωρίζει τις γενιές των.

Οι κυριότερες πηγές του, τις οποίες ο ίδιος παραθέτει είναι διαθέσιμες, με τις οποίες κάποιοι καθιστά διάδοχο του στη σχολή κάποιον άλλο φιλόσοφο, επιστολές που δεν είναι πάντα γνήσιες, δικαστικά κείμενα, λογοτεχνικά έργα, όπως κωμωδίες, στίχους από τα Ομηρικά έπη, σάτιρες κ.λπ. Επίσης, άντλησε πληροφορίες από τις καθ' εαυτό φιλοσοφικές πηγές. Πριν από τον Λαέρτιο δεν υπήρχε γενική ιστορία της φιλοσοφίας. Κάθε κατεύθυνση(αίρεση) είχε τα αρχαία της και διατηρούσε ένα κατάλογο των μελών της και των διαδοχικών ηγετών της σχολής. Ο Λαέρτιος είχε υπόψη του τις Διαδοχές του Σωτίωνα του Αλεξανδρέα των οποίων μια περίληψη είχε κάνει ο Ηρακλείδης ο Λέμβιος, τον οποίο ο Λαέρτιος πολλές φορές αναφέρει. Από το άλλο μέρος υπήρχαν και επί μέρους βιογραφίες που έγραψαν ο Αριστοξένος, ο Ερμιππος κ.ά. Υπήρχαν επίσης και δοξογραφικές συλλογές που περιείχαν τα ουσιώδη σημεία της διδασκαλίας κάθε αίρεσης όπως αυτή του Θεοφράστου (Φυσικών δόξαι), του Αετίου, του Νεάνθη από την Κύζικο κ.ά. Ακόμη υπήρχαν βιβλιογραφικές συλλογές, όπως ο μεγάλος κατάλογος του Καλλιμάχου του Κυρηναίου και του Δημητρίου από τη Μαγνησία αλλά και χρονολογικές συλλογές όπως τα Χρονικά

του Απολλόδωρου του Αθηναίου. Σημαντική επίσης πηγή του είναι και τα Απομνημονεύματα και η Παντοδαπή ιστορία του Φαβωρίνου.

Περιεχόμενο του Προοιμίου

Στις πρώτες κιάλας γραμμές του προοιμίου ο Λαέρτιος αναφέρει ότι σύμφωνα με τον Αριστοτέλη στο «Μαγικόν» και τον Σωτίωνα στο εικοστό τρίτο βιβλίο των «Διαδοχών», η αρχή και η γένεση της φιλοσοφίας οφείλεται σε μη ελληνικούς λαούς, στους βαρβάρους. Οι Μάγοι στους Πέρσες, οι Χαλδαίοι στους Βαβυλώνιους, οι Γυμνοσοφιστές στους Ινδούς και οι Δρυίδες και οι Σεμνόθεοι στους Κέλτες και στους Γαλάτες αντίστοιχα παραδίδεται από τις πηγές ότι επιλοσόφησαν. Οι Αιγύπτιοι δε θεωρούν τον Ήφαιστο, γιό του Νεΐλου, πατέρα της φιλοσοφίας, ενώ οι Πέρσες σ' αυτή τη θέση τοποθετούν τον Ζωροάστρη, όπως παραδίδουν ο Ερμόδωρος ο Πλατωνικός και ο Ξάνθος ο Λυδός. Τις πληροφορίες αυτές όμως ο Διογένης τις αμφισβητεί γράφοντας ότι αποτελούν αβλεψίες καθώς αγνοούν την αλήθεια, δηλαδή τα επιτεύγματα των Ελλήνων μεταξύ των οποίων είναι και η φιλοσοφία. Οι Έλληνες μάλιστα δεν είναι μόνο δημιουργοί της φιλοσοφίας αλλά και γεννήτορες του ανθρωπίνου είδους. Και ως απόδειξη αυτής του της θέσης ο Λαέρτιος αναφέρει τον Μουσαίο και το Λίνο οι οποίοι έγραψαν και τις πρώτες Θεογονίες και Κοσμογονίες, όταν οι βάρβαροι ούτε τον όρο της φιλοσοφίας δεν γνώριζαν. Ο τρόπος που εκθέτει τα δύο αυτά ονόματα είναι και μια πρώτη, θα σημειώναμε, γνωριμία με τη μέθοδο που πρόκειται να ακολουθήσει ο Λαέρτιος στα επόμενα βιβλία του, και αφορά στον τόπο καταγωγής του φιλοσόφου, στην επιγραμματική αναφορά στα έργα του, στην συνοπτική έκθεση του δοξογραφικού μέρους και τέλος σε κάποιο ανεκδοτολογικό υλικό που κατά την πηγή ή κατά τον Λαέρτιο κρίνεται σκόπιμο να αναφερθεί, γιατί τον χαρακτηρίζει.

Κατόπιν αναφέρεται στα επιχειρήματα αυτών που θεωρούν τους βαρβάρους γεννητόρες της φιλοσοφίας. Οι Δρυίδες και οι γυμνοσοφιστές λένε ότι φιλοσοφούν με αινιγματικό, ασαφή και σκοτεινό τρόπο και ότι πι-

στεύουν με ευλάβεια στους θεούς, διάγουν ενάρετη ζωή και είναι εμπράκτως ανδρείοι. Ο Κλείταρχος μάλιστα προσθέτει ότι οι γυμνοσοφιστές περιφρονούν και το θάνατο. Οι Χαλδαίοι από την άλλη λέγεται ότι ασχολήθηκαν με θέματα της αστρονομίας και με προφητείες, ενώ οι Μάγοι οι οποίοι καταγίνονταν με ιδιαίτερη αφοσίωση με το τυπικό μέρος της θρησκείας, αλλά και με την θεωρητική θεμελίωση αυτής, καταδικάζοντας τη χρήση ξύλινων αγαλμάτων –όπως ήταν η συνήθεια σε άλλους λαούς– και την διάκριση των θεοτήτων σε θηλυκές και αρσενικές, ενδιέτριψαν και στην δικαιοσύνη και θεώρησαν ανόσια την καύση των νεκρών, ωστόσο επέτρεπαν και οσιοποιούσαν την αιμομιξία–κατά την αποψη μας ο Λαέρτιος καταδικάζει αυτή την αντιφατική στάση-. Πηγή του είναι το εικοστό τρίτο βιβλίο του Σωτίωνα, από το οποίο αντλεί πληροφορίες και για την ενδυμασία και την διαίτα αυτών, στο οποίο αναφέρονται και κάποιες άλλες ικανότητες τους, όπως είναι η μαντική, η πρόρρηση των μελλούμενων και η δυνατότητα να συνομιλούν με τους θεούς. Όμως τη μαγική τέχνη δεν τη γνώριζαν, όπως παραδίδει στο «Μαγικό» ο Αριστοτέλης ενώ ο Δείωνας στο πέμπτο κεφάλαιο των «Ιστοριών» του ερμηνεύοντας το όνομα του Ζωροάστρη τον θεωρεί αστροθύτη, αυτός δηλαδή που λατρεύει τα άστρα, και αυτό επιβεβαιώνεται και από τον Ερμόδωρο. Ο Αριστοτέλης στο πρώτο βιβλίο «Περί Φιλοσοφίας», υποστηρίζει ακόμη ότι οι Μάγοι ήταν παλαιότεροι από τους Αιγύπτιους και ότι σ' αυτούς υπάρχουν δύο αρχές, το καλό, που εκφράζεται από τον Δία ή άλλως Ωρομάσδη και το κακό που ονομάζεται Αδης ή Αρειμάνιος. Όλα αυτά επιβεβαιώνονται και από τους Ερμιππο, Εύδοξο και Θεόπομπο, ο οποίος προσθέτει ότι οι Μάγοι πιστεύουν στη μέλλουσα ζωή, στην αθανασία και στην διατήρηση του κόσμου δια της αιώνιας ανακυκλίσεως των όντων. Ο Εκαταίος δίνει την πληροφορία της πίστης τους στο γεννητό των θεών, ενώ ο Λαέρτιος αναφέρει και κάποιες αντικρουόμενες περιπτώσεις πηγών, εκφράζοντας έτσι και την προσωπική του θέση, σχολιάζοντας αρνητικά (τά μέντοι *ἀγάλματα εικότως καθαιρεῖν*) την καταστροφή των αγαλμάτων από τους Πέρσες κατά τη

διάρκεια των Μηδικών πολέμων.

Στη συνέχεια ο Λαέρτιος αναφέρεται στο είδος της φιλοσοφίας των Αιγυπτίων, που αφορά τις αντιλήψεις των περί δικαιοσύνης και θεών. Έμμεσα ο Λαέρτιος επικρίνει τους Αιγύπτιους για τον ζωομορφισμό των θεοτήτων (*τῶ μὴ εἶδέναι τὴν τοῦ θεοῦ μορφήν*) που οφείλεται στην άγνοιά τους. Ακόμη χρησιμοποιώντας ως πηγές τον Αρισταγόρα και τον Εκαταίο αναφέρεται και στις αντιλήψεις των περί της δημιουργίας του κόσμου, περί της ψυχής και στο ότι αυτοί ανακάλυψαν την αριθμητική, την αστρονομία και τη γεωμετρία για την επίλυση των πρακτικών αναγκών τους.

Αφού λοιπόν ο Λαέρτιος διαπραγματεύτηκε στο πρώτο μέρος του προοιμίου του τα όσα αφορούν τους μη Έλληνες–με εξαίρεση το σύντομο τμήμα που αναφέρεται σε κάποιους Έλληνες, στον οποίον το όνομα εμπλέκεται ο μύθος με την αλήθεια, εισέρχεται στα όσα αφορούν τους Έλληνες.

Γράφει ότι πρώτος ο Πυθαγόρας – επικαλούμενος την αξιοπιστία των πηγών του – χρησιμοποίησε τον όρο της φιλοσοφίας και της έδωσε περιεχόμενο και πρώτος ονόμασε τον εαυτό του φιλόσοφο. Κατ' αυτόν κανένας άνθρωπος δεν είναι σοφός παρά μόνο οι θεοί, γιατί σοφός είναι αυτός που φθάνει στη διανοητική τελειότητα, ενώ αυτός που αγαπά τη σοφία και επιδιώκει την επίτευξή της «*ὁ τὴν φιλοσοφίαν φιλίας σοφίας, τοῦτέστιν ἀγάπην Θεοῦ, αὐτὸς γὰρ ἐστὶν ἢ Αὐτοσοφία, καὶ ὁ φιλῶν αὐτόν, καὶ κατὰ το δυνατόν διὰ θεωρίας καὶ πράξεως αὐτῶ συνῶν, ἐκεῖνος ἂν κυρίως κληθεῖ φιλόσοφος*»⁴ λέγεται φιλόσοφος. Οι σοφοί ονομάζονταν και σοφιστές και σ' αυτούς περιλαμβάνονταν και οι ποιητές.

Κατόπιν ο Λαέρτιος κάνει λόγο για τη διττή προέλευση της φιλοσοφίας, όπου από το ένα μέρος άρχιζε με τον Αναξίμανδρο που είχε δάσκαλο το Θαλή και απ' την άλλη με τον Πυθαγόρα που είχε δάσκαλο τον Φερεκύδη. Με κριτήριο την ευρύτερη περιοχή δράσης των δύο ιδρυτών, Θαλή και Πυθαγόρα, η μία σχολή λεγόταν **Ιωνική** και η άλλη **Ιταλική**. Ο εκθεσιακός και στατικός χαρακτήρας του τμήματος που ακολουθεί,

στόχο έχει την πληροφόρηση του αναγνώστη περί των ονομάτων των φιλοσόφων της κάθε σχολής. Ακολουθώντας ο Λαέρτιος υιοθετώντας το κριτήριο που αφορά το πρόβλημα της δυνατότητας της γνώσης, εάν δηλαδή μπορεί να γνωρίσει ο άνθρωπος την αντικειμενική πραγματικότητα, αναφέρεται στη διάκριση των φιλοσόφων σε **δογματικούς** και **σκεπτικούς** κάνοντας μνεία του ορισμού αυτών.

Εν συνεχεία με κριτήριο τον τόπο δράσης ή κάποιο περιστατικό (π.χ οι **Περιπατητικοί**) ή κάποια σκαπτική προσωνυμία και προσηγορία ή την ιδιοσυγκρασία, παραδίδονται και άλλες διακρίσεις των φιλοσόφων.

Τέλος εκθέτει τις αιρέσεις, δηλαδή τις φιλοσοφικές κατευθύνσεις και τις σχολές με βάση το αντικείμενο μελέτης των φιλοσόφων, της ηθικής, της φυσικής και της διαλεκτικής. Κατόπιν δίδονται οι ορισμοί των τριών μερών της φιλοσοφίας και οι δέκα σχολές (εννέα κατά τον Ιππόβοτο) που κυρίως ενασχολήθηκαν με το ηθικό μέρος της φιλοσοφίας.

Στις δύο τελευταίες παραγράφους του προοιμίου ο Λαέρτιος κάνει μια πιο εκτενέστερη αναφορά σε δύο αιρέσεις δικαιολογώντας αυτή του την πρόθεση.

Για τους Σκεπτικούς ο αναγνώστης πληροφορείται περί του προβλήματος που είχε ανακύψει στην αρχαιότητα, για το εάν δηλαδή ήταν σχολή ή όχι. Δίνοντας ιδιαίτερη σημασία στο περιεχόμενο των ορισμών για την ανεύρεση της αλήθειας, ο Λαέρτιος συγγλίνει υπέρ αυτών που θεωρούν τους εφεκτικούς σχολή, διότι είναι λογικότερο να ορίζεται ως αίρεση η στάση απέναντι στα φαινόμενα από το να στενεύει ο ορισμός και να θεωρείται αίρεση η σύγκλιση θετικών γνώμων που έχουν κάποια αλληλουχία. Κάποιοι μελετητές του Λαέρτιου απ' αυτή του τη θέση τον χαρακτηρίζουν σκεπτικό.

Η εισαγωγή του έργου του Λαέρτιου κλείνει με την Εκλεκτική σχολή, την οποία αναφέρει στο τέλος γιατί όπως ο ίδιος γράφει είναι άρτι δημιουργηθείσα αίρεση- πολλοί ερευνητές χρησιμοποιούν αυτή την πληροφορία για να βρουν τα χρονολογικά όρια δράσης των συγγραφέα-. Αφού κάνει μια σύντομη αναφορά στο δοξογραφικό μέρος της κατεύθυνσης αυτής, προαναγγέλλει την συνέχεια

που θα αφορά την μελέτη του κάθε φιλόσοφου ξεχωριστά.

Κριτική αποτίμηση του προοιμίου

Αναμφισβήτητα ο Διογένης Λαέρτιος ακολουθεί την καθιερωμένη παράδοση στον τρόπο έκθεσης των γεγονότων που αφορούν την ιστορία της ελληνικής φιλοσοφίας. Η μέθοδος κατάταξης των φιλοσόφων δεν είναι χρονολογική, αν και γίνεται προσπάθεια για κάτι τέτοιο, αλλά παρουσιάζεται μια κομματιαστική και τεχνητή χρονολόγηση. Το σύγγραμμα θα κέρδιζε σε ενδιαφέρον και σαφήνεια, εάν είχε διαιρεθεί κατά χρονολογικές περιόδους και όχι κατά κατευθύνσεις.⁵

Τα μειονεκτήματα αυτής της διαίρεσης είναι ότι κατ' αρχάς εξετάζει χωριστά κάθε φιλοσοφική κατεύθυνση, παίρνει την έναρξη της έως το τέλος της, δείχνει τις διαδοχές που μεσολάβησαν, αλλά την πραγματεύεται σαν απομονωμένη και ανεξάρτητη από τις άλλες, αποσιωπώντας τις τυχόν επιδράσεις και επιρροές που δέχθηκε από τις προγενέστερες. Αποτέλεσμα αυτής της μεθόδου είναι να δημιουργείται στον αναγνώστη ένα δυσάρεστο χάσμα. Επιπλέον κάποιες φορές η διήγηση γίνεται μονότονη και κουραστική, λόγω της απλής απαρίθμησης πολλών ονομάτων.

Ωστόσο η ιστορία του Λαέρτιου είναι μια σχεδόν ακριβής ανακεφαλαίωση του συνόλου της ελληνικής φιλοσοφίας. Η συνολική αυτή όψη είναι ενδιαφέρουσα και πολύ χρήσιμη γιατί είναι η πρώτη που έφθασε ως εμάς πλήρης, ενώ από τα άλλα σχετικά συγγράμματα υπάρχουν μόνο αποσπάσματα.

Όσον αφορά το προοίμιο του συγγράμματος πέραν του πληροφοριακού και εκθεσιακού χαρακτήρα που έχει και παρά την κατά το μεγαλύτερο μέρος αποστασιοποιημένη στάση του συγγραφέα από τις πηγές και τα γεγονότα, δεν είναι δυνατό να παραβλέψουμε κάποια χωρία στα οποία εκφράζεται η προσωπική θέση του Λαέρτιου.

Σκοπός του βεβαίως είναι η αντικειμενική έκθεση των πληροφοριών που είχε και πολλάκις το επιτυγχάνει. Όμως νομίζουμε ότι πρέπει να εμβαθύνουμε και να σχολιάσουμε τον τρόπο

πο έκθεσης των πληροφοριών που αφορούν τους βαρβάρους που κατά τη γνώμη μας διαφέρει απ' αυτόν που αφορά τους Έλληνες.

Δεν είναι τυχαία, αλλά μάλλον σκοπίμη η χρήση ρημάτων με αδύναμη γνωστική σημασία, όταν ομιλεί για τους βαρβάρους. Οι μη Έλληνες *φθέγγονται, αινίττονται φθεγγόμενοι, νομίζουν*. Επικαλείται δε συνεχώς τις πηγές –πάνω από είκοσι φορές χρησιμοποιεί τα ρήματα *φησίν* ή *φασίν* και ιστορεί ή ιστορουσιν-, γιατί όπως ο ίδιος ομολογεί *«χρή φιλόσοφον καλείν οὐκ οἶδα»*. Η ασάφεια και η αοριστία που διαχέει την ιστορία των άλλων λαών, αλλά και κάποιων ελληνικών ονομάτων που αγγίζουν τα όρια του θρύλου, δεν επιτρέπει στον Λαέρτιο να αποφανθεί κατηγορηματικά για την αλήθεια των όσων παραθέτει. Αυτή η στάση νομίζουμε φανερώνει εντιμότητα και ειλικρίνεια, ίσως μάλιστα και κάποια επιστημονική κρίση, χωρίς να επιδιώκουμε την υπερβολή στην άποψή μας.

Στο προοίμιο ο Λαέρτιος διαστέλλει την αρχαία Ελλάδα από την Ανατολή και τους άλλους λαούς, γιατί στους δεύτερους κυριαρχεί το μαγικό, μυθικό και άλογο στοιχείο και η υπερβολή και γι αυτό δεν δημιουργήσαν φιλοσοφία με το περιεχόμενο που δίνει ο Πυθαγόρας. Να σημειωθεί η ιδιαίτερη βαρύτητα που δίνει ο Λαέρτιος στους ορισμούς και στο περιεχόμενο αυτών, για να αποφευχθούν τυχόν παρανοήσεις. Το ανατολικό πνεύμα κινείται προς τον έξω κόσμο, φορτισμένο με την θαυμαστή ίσως δύναμη της σαγήνης και το ισχυρό θέλημα της μαγείας. Το έντονο θρησκευτικό συναίσθημα και η προσπάθεια να ικανοποιηθούν πρωτίστως πρακτικές ανάγκες αντιδιαστέλλουν την κοσμοθεωρία αυτών των λαών με αυτήν των Ελλήνων. Στην ποσοτική υπεροχή της Ανατολής ο ελληνικός πολιτισμός θ' αντιτάξει την ποιοτική του υπεροχή. Και είναι γνώστης ο Λαέρτιος της ρήσης του Πλάτωνος, *«πᾶν πλῆθος καὶ πᾶς πλοῦτος ἀρετῇ ὑπέκει»* (Μενέξενος, 240). Στην Ελλάδα η ψυχή του ανθρώπου στρέφεται στον ίδιο της τον εαυτό για να εξερευνηήσει το βάθος της και να τελειοποιηθεί *«ὄς εἴη ἄν κατ' ἀκρότητα ψυχῆς ἀπηρωβωμένος»*. Ο πνευματικός κόσμος απελευθερώνεται από τα υποκειμενικά του στοιχεία και οι α-

ξίες αποκτούν αντικειμενικό περιεχόμενο. Έτσι θα συντελεσθεί το πλεονέκτημα προς την σύλληψη της πραγματικής γνώσης. Ο ελληνικός πολιτισμός είναι εσωτερικός. Κεντρική του έννοια είναι ο άνθρωπος, η έννοια της ανθρώπινης προσωπικότητας και σκοπός του είναι η συμμετρική ανάπτυξη της. Η αυτογνωσία, ή άλλως η αυτοσοφία είναι η μόνη οδός προς την γνώση της Αλήθειας. Επιπροσθέτως η πληθώρα των σχολών και των φιλοσοφικών κατευθύνσεων των Ελλήνων υποδηλοί την κατάσταση της ελευθερίας στην έκφραση των απόψεων τους.

Με κριτήριο το περιεχόμενο της έννοιας της φιλοσοφίας, το οποίο διαφέρει στους Έλληνες και στους άλλους λαούς, δεν θεωρεί συγκρίσιμα τα όσα αφορούν τους μεν και τους δε. Εμμέσως πλην σαφώς ο Λαέρτιος πιστεύει ότι οι βάρβαροι μόνο εν σπέρματι ασχολήθηκαν με θέματα που αφορούν το πεδίο της φιλοσοφίας, όπως τη φύση, τη θρησκεία, τους νόμους. Δεν ήταν όμως φιλόσοφοι. Κάποτε μάλιστα ειρωνεύεται τις αντιφατικές αντιλήψεις των. Γράφει συγκεκριμένα για τους Μάγους ότι ενώ διακήρυτταν την δικαιοσύνη και θεωρούσαν ανόσια πράξη την καύση των νεκρών, ωστόσο ενθάρρυναν την αιμομιξία. Σε άλλο πάλιν σημείο επικρίνει την άγνοια των Αιγυπτίων στα θρησκευτικά ζητήματα και την απλοικότητα της σκέψης των, ενώ ψέγει και μυκτηρίζει τους Πέρσες για την αντιφατική τους στάση απέναντι στους θεούς, και δεν παραλείπει ν' αναφέρει χαρακτηρισμούς που μειώνουν το κύρος ενός σημαντικού προσώπου (π.χ ο Ζωροάστρης είναι απλά ένας αστροθύτης και όχι κάποιος με προφητικές ικανότητες).

Αντιμετωπίζει με επιφύλαξη και ίσως με δυσπιστία την ιστορία αυτών των λαών, στην οποία εμφιλοχωρούν η υπερβολή και το αληθοφανές, και γι αυτό επικαλείται τόσο συχνά τις πηγές. Ο ίδιος γράφει ότι δεν γνωρίζει καλά και δεν είναι βέβαιος για την αλήθεια όσων παραδίδει. Πιστεύουμε λοιπόν ότι παρόλο που ο Λαέρτιος έχει σκοπό την αντικειμενική και στατική έκθεση των όσων αφορούν μια ιστορία της φιλοσοφίας, in profundum εκφράζει μια εύνοια

προς τους Έλληνες και δυσπιστία προς τους βαρβάρους. Εξάλλου πρώτοι οι Έλληνες θεώρησαν ότι μόνο μέσω της Φιλοσοφίας οδηγείται ο θιασώτης της στην ολοκλήρωση αφού δια της φιλίας της σοφίας, έρχεται σε επαφή με την αυτοσοφία, κατά μια ιδιάζουσα σχέση. Χάριν αυτού του περιεχομένου που αφορά κυρίως το πρακτικό μέρος της φιλοσοφίας αλλά και το θεωρητικό έκαμαν την τριμερή διάκριση της σε **φυσική** δηλ. γνώση των όντων, **ηθική** και **διαλεκτική**. Νομίζουμε ότι ο Λαέρτιος έχει υπόψη του και τους άλλους ορισμούς της φιλοσοφίας που είχαν δώσει ο Πλάτωνας⁶ και ο Αριστοτέλης⁷ αλλά προτιμάει τον πυθαγόρειο ορισμό διότι και προηγείται χρονικώς αλλά και απλούστερος των άλλων είναι, αφού παρουσιάζει την ετυμολογική ανάλυση του όρου, και γενικότερος αφού μπορεί να περικλείσει και όλους τους άλλους. **Εξάλλου κάθε φιλοσοφία είναι φιλία της σοφίας, που ανήκει μόνο στο Θεό, αλλά δίνει στον άνθρωπο την δυνατότητα να την προσεγγίσει. Με τον ορισμό αυτόν εξαιρείται η παρουσία του ανθρώπου, εφόσον ο Θεός θεωρούμενος ως σοφός και σοφία, προσεγγίζεται υπό του φιλοσοφούντος ανθρώπου, ο οποίος αναπτύσσει παράλληλα με την θεωρία και την πράξη, χρησιμοποιώντας το λόγο και ασκούμενος συγχρόνως στην αρετή.**

Οι Έλληνες πρώτοι μέσω του λόγου μελέτησαν τον κόσμο, τον άνθρωπο ως ξεχωριστή οντότητα αλλά και τις σχέσεις του με τη φύση με διαλεκτικό τρόπο.

Η διαλεκτική ελέγχει δια του διαλόγου τις διάφορες φιλοσοφικές ερμηνείες που αναπτύσσονται στα πεδία της ηθικής και της φυσικής. Και τα σχετικά με την φιλοσοφία και τους φιλοσόφους τα γνωρίζει καλά ο Λαέρτιος ώστε δεν χρειάζεται να επικαλείται συχνά την αξιοπιστία των πηγών του. Οι Έλληνες ακολουθούν την οδό της αλήθειας και με γνώμονα τον ορθό λόγο επιδιώκουν την αντικειμενική γνώση. Δεν κρύπτονται πίσω από σύμβολα, αινιγματικές φράσεις και τις σκοτεινές δυνάμεις της μαγείας και της γοητείας. Η σκέψη τους είναι διανηγής και καθαρή και αναζητεί τη σοφία που θα τους οδηγήσει στην διανοητική και ηθική τελειότητα.

Ιδιαίτερη σημασία έχει για τον Λα-

έρτιο το ηθικό μέρος της φιλοσοφίας αφού κάνει εκτενή αναφορά των σχολών που ασχολήθηκαν με αυτό. Για αυτή του την προτίμηση ελέχθη ότι δεν ήταν φιλοσοφικό πνεύμα. Λέγεται ότι κινείται με άνεση μόνο στην ηθική, που είναι το λιγότερο αφηρημένο και περισσότερο προσιτό τμήμα της φιλοσοφίας και γι αυτό επεκτείνεται όταν αναφέρεται στους Κυρηναικούς, στους Σκεπτικούς, στους Κυνικούς στους Στωικούς και στους Επικούρειους.(*Εισαγωγή* σελ. 17).

Εν κατακλείδι, ο Λαέρτιος μπορεί να έγραψε μια νηπιακής μορφής ιστορία της φιλοσοφίας, εάν συγκριθεί με τις σύγχρονες ιστορίες,-κατά τη γνώμη μας ωφέλιμο θα ήταν για την σωστή αξιολόγηση ενός έργου η σύγκριση να γίνεται με έργα της ίδιας εποχής που τα τεχνικά και υποστηρικτικά μέσα είναι ίδια- είναι όμως η πιο σημαντική πηγή για τον σύγχρονο ερευνητή και χωρίς το έργο του πολλά συμβάντα θα έμεναν άγνωστα σ' εμάς. Εκφράζουμε λοιπόν τις αντιρρήσεις μας σ' αυτούς που υποτιμούν το συγκεκριμένο σύγγραμμα και το χαρακτηρίζουν ως στατική και εκθροισακή ιστορία της φιλοσοφίας το οποίο απλά ερρανίζεται τις προγενέστερες πηγές και προβαίνει σε συμπληρωματικές αναφορές, γιατί ανεξάρτητα από τις πολυτίμες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες που παρέχει, και προσωπικές θέσεις εκφράζει και ο ενθουσιασμός ενός Έλληνα, που είναι περήφανος για το γένος του, υποφώσκει.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Διογένους Λαερτίου *Εισαγωγή* σελ. 7
2. ό.π. σελ.11
3. Τα δόγματα ή δόξαι δηλ. τις γνώμες, οι αρχαίοι τα ονόμαζαν «τά ἀρέσκοντα τοῖς φιλοσόφοις»
4. Νικηφόρου Βλεμμύδου *Επιτομή Λογικής*, δ, Λειψία αφπδ,18-20
5. *Εισαγωγή*,σελ.15
6. Πλάτωνος *Φαίδρος* «φιλοσοφία εστί μελέτη θανάτου» 67d, 80e και Πλάτωνος *Θεαίτητος* « φιλοσοφία εστί ομοίωσις Θεω κατά το δυνατόν ανθρώπω» 176 a-b
7. Αριστοτέλους *Μ.τ.Φ* 1003a21-32 «φιλοσοφία εστί γνώσις των όντων ή όντα εστί» και Αριστοτέλους *Μ.τ.Φ* 982a 4-983a 23 «την φιλοσοφίαν τέχνην τεχνών και επιστήμην επιστημών»

Η φιλοσοφία ως βίωση ζωής

Της ΜΙΡΚΑΣ ΚΑΚΑΔΕΛΛΗ

Νομικού

Η Φιλοσοφία έχει θεωρηθεί από πολλούς διανοητές ως αγάπη προς τη σοφία, στόχευση προς την κατανόηση της πραγματικότητας και αξιοποίηση των γνώσεων, χορηγώντας ωφέλιμες κρίσεις. Η γέννησή της προκλήθηκε από την τάση του πρωτόγονου ανθρώπου να κατανοήσει τον κόσμο και να κατανικήσει τον φόβο του για τους κινδύνους που αντιμετώπιζε μέσα στη φύση. Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίον η Φιλοσοφία, κατά την εποχή των Ιώνων –προσωκρατικών– φιλοσόφων, συνδέθηκε με τη φυσική επιστήμη, η χρήση της οποίας στους χρόνους εκείνους ήταν απαραίτητη επειδή βοηθούσε τους ανθρώπους να απαλλαγούν από τις δεισιδαιμονίες και τις πλάνες για τα ουράνια φαινόμενα και για τον θάνατο.

Αυτή η σύνδεση της φιλοσοφίας με τη φυσική επιστήμη υπήρξε η αιτία για την οποίαν ο Επίκουρος στράφηκε στη μελέτη της, όταν στα δεκατέσσερά του χρόνια εξέφρασε προς τους δασκάλους του την απορία «πόθεν εγεννήθη το Ησιόδειον χάος»¹ και εκείνοι τον παρέπεμψαν στη φιλοσοφία για να λάβει απάντηση.

Στη διδασκαλία της Σχολής του, μαζί με την ηθική, συμπεριέλαβε και τη φυσική επιστήμη και έγραψε το έργο «Περί φύσεως», του οποίου επιτομή αποτελεί η «Πρός Ηρόδοτον επιστολή». Τόνισε επίσης ότι για να απαλλαγούν οι άνθρωποι από τους φόβους πρέπει να προσπαθήσουν να κατανοήσουν τη φύση του σύμπαντος και να μη καταφεύγουν στους μύθους, επειδή χωρίς τη γνώση της φύσης δεν είναι δυνατό να απολαύσουν «ἀκεραίως τὰς ἡδονάς» (12η Κύρια Δόξα). Ούτε να φοβούνται οι άνθρωποι όσα συμβαίνουν στον ουρανό, κάτω από τη γη και γενικά στο άπειρο (13η Κ.Δ.).

Γεγονός αποτελεί βέβαια η μη ύπαρξη ενός και μοναδικού ορισμού της Φιλοσοφίας, αλλά διάφορων ορισμών, καθώς και διαφόρων εννοιών οι οποίες αποδίδονται στη Φιλοσοφία από διάφορους διανοητές και φιλοσόφους.

Ο Πλάτων π.χ. χαρακτηρίζει τη Φιλοσοφία ως αναζήτηση του όντος εννοώντας, ως γνωστόν, όχι το υπαρκτό ον, το οποίο αποκαλεί «μή ὄν», αλλά το κατ' εκείνον «ὄντως ον», δηλαδή το Θεό.

Ο Επίκουρος θεωρεί ότι η Φιλοσοφία υπηρετεί τη ζωή με σκοπό τη γαλήνη και την ευτυχία του ανθρώπου κι ότι είναι ενέργεια «...λόγοις καὶ διαλογισμοῖς τὸν εὐδαιμόνα βίον περιποιούσα».

Σε περιόδους κρίσης και παρακμής είναι γνωστό ότι η φιλοσοφία ασχολείται με κύριο αντικείμενό της την ανθρώπινη ύπαρξη. Αυτό συνέβη στην αρχαία Ελλάδα, μετά την εξαθλίωση των πολιτών οι οποίοι, λόγω της εξαφάνισης της Αθηναϊκής –άμεσης– Δημοκρατίας, μετατράπηκαν σε υπηκόους του κράτους το οποίο ασκούσε τη επιβολή του, οπότε αναπτύχθηκαν η Στωική και η Επικουρεία

Φιλοσοφία με κύριο στόχο τον κατευνασμό του φόβου, καθώς και τη χαλιναγώγηση των επιθυμιών του ανθρώπου.

Στους νεότερους χρόνους αναπτύχθηκε η αστική φιλοσοφία, με βάση την ανθρώπινη ύπαρξη, όπως π.χ. ο Υπαρξισμός με κύριο αντικείμενο τον άνθρωπο ως ατομική ύπαρξη, τον οποίον ο Σαρτρ ταυτίζει με τον ανθρωπισμό. Πριν από πολλούς αιώνες, ο Επίκουρος πίστευε ότι στη φιλοσοφία η γνώση συμπίπτει με την ευχαρίστηση («οὐ γὰρ μετὰ μᾶθησιν ἀπόλαυσις, ἀλλὰ ἅμα μᾶθησις καὶ ἀπόλαυσις») (27η Προφώνησις)². Τονίζει επίσης ότι πρέπει να γελάμε, να φιλοσοφούμε και να διαλαλούμε τα διδάγματα της ορθής φιλοσοφίας (41η προσφ.). «Δεν πρέπει κάποιος να προσποιείται ότι φιλοσοφεί αλλά πραγματικά να φιλοσοφεί» (54η Προσφ.).

Στην «Επιστολή προς Μενοικέα» γράφει ότι πρέπει να φιλοσοφεί και ο νέος και ο γέρος επειδή κανένας δεν είναι «ούτε άωρος ούτε πάρωρος προς το κατά ψυχὴν υγιαίνον», δηλαδή προς την ψυχική υγεία αλλά και προς την ευδαιμονία, στην επίτευξη των οποίων συντελεί η φιλοσοφία. Ο Ρωμαίος ποιητής Λουκρήτιος (ένθερμος οπαδός της επικουρείας Φιλοσοφίας, της φυσικής επιστήμης και της ισχύος της φύσης) στο ποίημά του «De rerum natura» χαρακτηρίζει τον φιλόσοφο ως άνθρωπο που υπερέχει από τους συνανθρώπους του σε ακίνδυνη και ήρεμη ζωή, χωρίς πάθος για πλούτη και δόξα, αλλά με μοναδικό ενδιαφέρον για τη φιλοσοφία, η οποία «είναι φάρμακο για τη θανατοφοβία και για τις προλήψεις του νου».

Η Φιλοσοφία είναι γεγονός ότι αποτελεί βίωση ζωής επειδή στους φιλοσόφους και διανοητές, καθώς και στους λάτρεις των φιλοσοφικών δοξασιών, παρέχει νόημα και παρηγοριά στη ζωή τους. Κάθε μελετητής ερωτευμένος με τη Φιλοσοφία, έστω και αυτοδίδακτος³, καθορίζει τον τρόπο της ζωής του σύμφωνα με το είδος της φιλοσοφίας που τον εκφράζει, είτε ιδεαλιστική είτε υλιστική, ερχόμενος σε επαφή, μέσω της φαντασίας του, με τους αρχαίους ή νεότερους φιλοσόφους.

Η μελέτη της Φιλοσοφίας δίνει ένα ενδιαφέρον στη ζωή του ανθρώπου (όπως και η συντροφιά του αρχαίου κειμένου) και του δίνει το χέρι, οδηγώντας τον σε δρόμους που γλυκαίνουν την ψυχή του.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας προσφοράς είναι η επικουρεία φιλοσοφία, η οποία παρέχει στον άνθρωπο σημαντική βοήθεια για την επίτευξη της αφοβίας για το θάνατο, της ηρεμίας, της γαλήνης και της ευαρέσκειας. Για να είμαστε ήρεμοι δεν πρέπει να φοβόμαστε τον θάνατο, γράφει ο Επίκουρος, επειδή όταν ο θάνατος έρθει

το σώμα μας ανασθητεί και δεν καταλαβαίνουμε («ουδέν προς ημάς ο θάνατος»), γι' αυτό χαρακτηρίζει ανόητον όποιον φοβάται τον θάνατο, επειδή θα έρθει κι όχι επειδή θα τον κάνει να υποφέρει.

Η ηρεμία για τον άνθρωπο είναι πολύτιμη, όχι μόνο επειδή του εξασφαλίζει ευχάριστη ζωή, αλλά και επειδή έχει ως συνέπεια την μη ενόχληση των συνανθρώπων του. «Ὁ ἀτάραχος ἑαυτῷ καὶ ἐτέρῳ ἀόχλητος» κατά τον Επίκουρο. Όποιος δηλαδή είναι ήρεμος δεν ενοχλεί και τους άλλους (79η Προσφ.). Επίσης η αταραξία της ψυχής είναι σκοπός της μακάριος ζωής (Προς Μενοικ. εδάφ. 128). Ο Επίκουρος τη συνδέει και με τη δικαιοσύνη, διατυπώνοντας ότι «ὁ δίκαιος ἀταρακτότατος, ὁ δ' ἄδικος πλείστης ταραχῆς γέμων» (17η Κ.Δ.), καθώς και με τη φιλία, η απόκτηση της οποίας συντελεί στην ευτυχομένη ζωή των ανθρώπων και στην ασφάλεια τους, την οποία προσπορίζονται από τους συνανθρώπους τους, απολαμβάνοντας την «πληρεστάτην οικειότητα» (40η Κ.Δ.). Τη μακάριον ζωή την εξαρτά ο Επίκουρος και από την ηδονή, δηλαδή την ευαρέσκεια. Δεν εννοεί οποιαδήποτε ηδονή ούτε και αποκλειστικά τη σωματική ηδονή –τη βάση της Κυρηναϊκής σχολής–, την οποία θεωρεί κατώτερη της πνευματικής ηδονής (18η Κ.Δ.).

Η ευαρέσκεια λοιπόν, κατά τον Επίκουρο, απομακρύνει από τον άνθρωπο τον πόνο και τη λύπη και είναι απαραίτητο να συνδυάζεται με τη φρονιμότητα, την αρετή και τη δικαιοσύνη, επειδή «οὐκ ἔστι ηδῆως ζην ἄνευ του φρονίμου και καλῶς και δικαίως» (Προς Μενοικ. παραγρ. 132).

Ως προς τη χαλιναγώγηση των ανθρώπινων επιθυμιών, ο Επίκουρος δηλώνει ότι δεν είναι αναγκαίες όλες οι επιθυμίες, όπως για παράδειγμα η φήμη και η υστεροφημία (29η Κ.Δ.), καθώς και αυτές που προέρχονται από τη ματαιοδοξία (30η Κ.Δ.). Την ηρεμία τη συνδυάζει και με την ολιγάρεσκεια, τονίζοντας ότι δεν πρέπει να χαλάμε αυτά που έχουμε, με το να επιθυμούμε αυτά που δεν έχουμε, αλλά να θυμόμαστε πως ό,τι έχουμε είναι αυτό που κάποτε ευχόμεσταν να το αποκτήσουμε (35η Προσφ.). Τη φιλαργυρία επίσης την συνδυάζει με τη απρέπεια και την αισχρότητα (43η Προσφ.).

Έτσι προκύπτει το συμπέρασμα ότι ο Επίκουρος είχε διάθεση να βοηθήσει τους συνανθρώπους του, για να βασιστούν στον εαυτό τους, αξιοποιώντας την ελευθερία τους την οποία χαρακτηρίζει «μέγιστον καρπὸν αὐταρκείας» (77η Προσφ.). Με την πρόθεση αυτή για τη βοήθεια των συνανθρώπων του, υποστηρίζει την ελεύθερη ανθρώπινη δραστηριότητα («τό παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον»), της οποίας συνέπεια είναι να μη ζητά κανείς από τους θεούς ό,τι μπορεί μόνος του να χορηγήσει στον εαυτό του («μάταιον παρὰ θεῶν αἰτεῖσθαι ἅ τις ἑαυτῷ χορηγήσαι ἰκανός ἐστι»). Η πίστη του τσο «παρ' ἡμᾶς ἀδέσποτον» ήταν η αιτία της αντίθεσής του προς τη αιτιοκρατία (ντετερμινισμό) της Ιωνικής φυσικής, και ειδικότερα προς τον συνειδητό εκπρόσωπό της τον Δημόκριτο, ο οποίος υποστήριζε ότι όλα γίνονται «εκ λόγου τε και υπ' ανάγκης».

Ο Επίκουρος βέβαια δεν είναι ο μοναδικός πιστός της

αταραξίας και ψυχικής γαλήνης. Υποστηρικτές αυτών υπήρξαν και οι Σκεπτικοί, όπως και ο πυρρωνισμός ή νεοσκεπτικισμός, με τη διαφορά ότι ο Πύρρων ο Ηλείος, εισιγητής της πυρρωνικής διδασκαλίας, ταυτίζει την ψυχική γαλήνη με την πλήρη αδιαφορία, δηλαδή τη μη διατύπωση οποιασδήποτε κρίσης ή πρότασης από τον άνθρωπο, αλλά την τήρηση της σιωπής του.

Σημασία στην ηρεμία και στην εσωτερική γαλήνη έδιναν και οι Στωικοί φιλόσοφοι, χωρίς όμως εμπιστοσύνη στην «εμπαθή» αρετή, δηλαδή στην αρετή που βασίζεται στα συναισθήματα («πάθη»), αλλά μόνο σε αρχές⁴.

Αιώνες πριν, ο Δημόκριτος είχε μιλήσει επίσης για την «ευθυμία», ήτοι την ευάρεστη διάθεση της ψυχής.

Γενικό συμπέρασμα όλων των ανωτέρω είναι ότι η μελέτη της Φιλοσοφίας παρέχει στον άνθρωπο μια ενδιαφέρουσα ασχολία, βοηθώντας τον να ενισχύσει των προσωπικότητά του, αντιμετωπίζοντας τα ελαττώματά του με δυνατότητα βελτίωσης ή και αποβολής των και να προβεί στην τόνωση των προτερημάτων, καθώς και των ενάρετων ιδεών του, όπως και στην καλλιέργεια της δημιουργικής δραστηριότητας, έτσι ώστε να επιτυγχάνει, προς όφελός του, την επίτευξη της Φιλοσοφίας ως βίωση ζωής και όχι απλώς και μόνο ως συλλογή γνώσεων, οι οποίες γνώσεις χωρίς την απαιτούμενη καλλιέργειά τους δεν προσφέρουν ευαρέσκεια στον άνθρωπο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

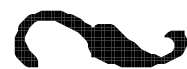
1. «Ἡσιόδειον χάος» είναι ο κενός τόπος από τον οποίο, κατά τη γνώση του Ησιόδου, δημιουργήθηκαν τα πάντα (η γη και τα τέρατα).

2. Συλλογή του Βατικανού με τίτλο «*Επικούρου Προσφώνησις*» η οποία βρέθηκε τον 14ο αιώνα στον Βατικανό Κωδικα 1950.

3. Αυτοδίδακτοι περί την φιλοσοφία υπήρξαν: Ο Επίκουρος στην αρχαιότητα και αρκετοί στους νεότερους χρόνους όπως ο γνωστός φυσικός Heisenberg (1910-1970), ο ζωολόγος και φιλόσοφος Ernst Heirich Haeckel (1834-1919), ο Georg Hamman (1730-1788) καθώς και άλλοι.

4. Η Μέση Στοά μετρίωσε αυτή την αυστηρότητα κατά των «παθών» (συναισθημάτων) και εισήγαγε τη μετριοπάθεια αντί της απάθειας (=απόρριψης των παθών) διά του εκπροσώπου της Παναιτίου. Επίσης ο Σενέκας, εκπρόσωπος της Νέας Στοάς, χαρακτήριζε ως συναισθηματική σταθερότητα, που προκαλεί αταραξία, την ευπάθεια, δηλαδή το σωστό και αβλαβές πάθος (=συναίσθημα).

5. Ο Ηράκλειτος είχε αποφανθεί για την πολυμαθία ότι δεν παρέχει εξυπνάδα στον άνθρωπο («πολυμαθὴ νόον ἔχειν ου διδάσκει»).

Η γέννηση του υπερβατικού προσώπου στη φιλοσοφία του Imm. Kant

Του ΒΑΣΙΛΗ ΜΑΚΡΥΠΟΥΛΙΑ
δρ. Φιλοσοφίας

Διακόσια περίπου χρόνια παρήλθαν από το θάνατο του περίφημου φιλοσόφου της Καινιξβέργης, *I. Kant*. Είναι σίγουρο ότι αυτό το διάστημα είναι αρκετό προκειμένου ορθά να αποτιμήσουμε την καιρία προσφορά του Γερμανού φιλοσόφου στην αιώνια φιλοσοφία. Σε καθαρή εννοιακή βάση έχουμε πλέον την αποσταγματική ικανότητα να κατηγοριοποιήσουμε όλες τις προσφερόμενες αφαιρετικές ιδέες του μεγάλου φιλοσόφου, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αξιολογικά επέδρασαν στον προσωπικό άνθρωπο και στον πολιτισμό του.

Κατ' αρχήν η καθαρά θεωρητική φιλοσοφία του Καντ, ο περίφημος *καθαρός λόγος* του, είναι μια εννοιακή συνέχεια του προϋπάρχοντος εσωτερικού και ενδιαθέτου λόγου. Ο Καντ –μετά την οντολογική επιβεβαίωση του Πλωτίνου– έδωσε στον αιώνιο οντολογικό λόγο την αξιολογική επαλήθευση. Δηλαδή το φιλοσοφικό ταξίδι του ανθρώπου μέσα από το Λόγο είναι αληθές διότι αντιστοιχεί σε συγκεκριμένη αρχή –*καθαρός λόγος*– και τέλος –*ηθική πανανθρώπινη προσταγή*. Αυτό το σχήμα εάν εφαρμοσθεί στο ανθρώπινο πρόσωπο θα μπορούσαμε να δούμε το καινούργιο Καντιανό Υποκείμενο, μία καινούργια σύνθεση Ελληνικών και Χριστιανικών παραμέτρων που δημιουργούν ένα καινοφανές οντολογικό Υποκείμενο. *Ο Καντ ως άνθρωπος είπε όσα ο Ιησούς ως Θεός*. Ο άνθρωπος μπορεί να πιστέψει στο ον, στο όλον, φωτίζοντας έλλογα το οντολογικό χάος μέσα του. Δύναται να γνωρίζει όσα δημιουργήματα του όντος περάσουν μέσα από τις πέντε πόρτες του σώματος –το οποίο όμως είναι ναός του καθαρού λόγου. Άρα φθάνουμε σε μια κορυφαία Σωκρατική εσωτερική γνωσιολογία, η οποία συνθέτει τον ανατολικό διαλογισμό, τον Ελληνικό ορθολογισμό, την Χριστιανική πίστη. Το Καντιανό Υποκείμενο συνθέτει γνωσιολογικά τα *a posteriori* και τα *a priori*. Δηλαδή μέσα από το χαώδες έλλογο υποσυνείδητο οντολογικών διαστάσεων του παρελθόντος, μέσα από άλλες οντολογικές καταστάσεις άλλων υπάρξεων, ο άνθρωπος συνειδητοποιώντας το παρόν προσπαθεί να αυτοπροσανατολισθεί στο παρόν προκειμένου να χαράξει το μελλοντικό οντολογικό του ταξίδι. Μέσα λοιπόν από αυτό το χαώδες παρελθόν ο άνθρωπος χτίζει την πίστη του

όλου, χρησιμοποιώντας τον οντολογικό μίτο που τον συνδέει με το οντικό χθές: το *λόγο*. Η πίστη του όλου περιλαμβάνει κατά αντιστοιχία προς το λόγο *Θεός - φύση - άνθρωπος* τα μεγέθη *Ύπαρξη Θεού (θεός) - Αθανασία ψυχής (έμφυχη φύση) - ελευθερία βούλησης (οντολογικές δυνατότητες του Καντιανού προσωπικού ανθρώπου)*. Εάν βέβαια στις τριάδες αυτές προσθέσουμε και την αξιολογική –πέρα από την παραπάνω οντολογική και γνωσιολογική– τριάδα (*Βασίλειο των ιδεών - ηθική πολιτεία - βιωματικός άνθρωπος*) καταλαβαίνουμε την μεγάλη Καντιανή προσφορά στην οντολογική υπαρξιακή προσπάθεια του ελλόγου ανθρώπου. Ο Καντιανός άνθρωπος μέσα από μια Σωκρατική - νηπτική εσωτερική αυτογνωσία προσδιορίζεται μέσα στην οντολογική απειρία. Πιστεύει στο νοούμενο –δηλαδή δέχεται τις μηνυματικές καταστάσεις του απείρου όντος– όμως –αριστοτελικά εργαζόμενος– διά των νοητών και αισθητικών δυνατοτήτων του προωθεί αυτές μέσα από την δυνατότητα που έχει να παράγει οντότητες συγκεκριμένης μορφής και περιεχομένου. Είναι φανερό ότι ο Καντ –έπειτα από την αλληλοπεριχώρηση των αντιθέσεων στην χριστιανική θεολογία– θέλει να εξαντλήσει κάθε δύναμη και ενέργεια της παρούσης μεταμόρφωσης *Θεός - φύση - άνθρωπος*, ετοιμάζοντας τον άνθρωπο για κάτι οντολογικά καινούργιο –που προανηγγέλη από τον Νίτσε και τον Χάιντεγκερ ως *υπεράνθρωπος*. Οι αισθητικές μορφές και περιεχόμενα μέσα από τις κατηγορίες εντός του χωροχρόνου δίνουν την καθαρή γνώση, ένα άθροισμα του *σκεφτομαι* και *παρτηρώ* το αντικείμενο των σκέψεών μου. Άρα λοιπόν ο άνθρωπος μέσα από την Καντιανή γνωσιολογία πραγματοποιεί ένα ποιοτικό βήμα προόδου. Ενδιαφέρεται όχι για τη γνώση τού *είναι*, της οντολογικής ησυχίας, της ήρεμης σκέψης (ανατολικό μοντέλο σκέψης). Ο θεός, ο ήλιος κατέβηκε στη γη, ο άνθρωπος ενδιαφέρεται για τη γνώση του *γίνεσθαι*, του *έπειτα*, εκεί όπου η γνώση συναντά το βίωμα και η πράξη δασκαλεύει το μυαλό. Η γνώση είναι αποδεδειγμένη γνώση, διά του βιώματος, ίσως, διότι η Κιρκεγγωριανή εσωτερικότητα βροντοφώναξε: *μέσα μας πια δεν υπάρχει τίποτα άλλο να σκεφθούμε. Η ουσία –εκ του εμεί-είναι– εγνώσθη. Ήλθε ο καιρός του βιωματικού Γολγοθά, που θα*

επιφέρει την θεωρητική και πρακτική φώτιση της πιο γλυκιάς Ανάστασης.

Το επόμενο βήμα είναι πράγματι κορυφαίο. Το Καντιανό Υποκείμενο έχοντας σιγάσει το οντολογικό χάος μέσα του –πιστεύει στη νόηση του όντος, διαλεκτικά γνωρίζει τον κόσμο των φαινομένων γύρω του κάνοντας τη νόηση περιεχόμενο και την αίσθηση μορφή (συνθέτοντας τις οντολογικές διαστάσεις του χθες και του σήμερα) προετοιμάζεται να φιλοξενήσει μια καινούργια οντολογική δύναμη, κάτω από τη φώτιση του καθαρού *πρακτικού λόγου*. Η καινούργια οντολογική δύναμη είναι η τελεολογική ηθική δύναμη του ανθρώπου η οποία τον φέρνει σε θέση πρωταγωνιστού και διαμορφωτού επομένων οντολογικών κατστάσεων και ιδανικών ανθρωπίνων κοινωνιών.

Πλέον ο άνθρωπος καθίσταται έλλογος κυρίαρχος, διότι έχοντας την πίστη –φιλός εσωτερικός διάλογος με το ον– δέχεται όσα οι άνθρωποι σεβάστηκαν και φοβήθηκαν στο πέρασμα των αιώνων –απειρία κόσμου, ύπαρξη Θεού, ελευθερία ανθρώπου, απλότητας (*ενικότης του όλου*). Η Υπαρξιακή φιλοσοφία βρίσκει πλέον την υπαρξιακή (Χαϊντεγκεριανή) οδό. Η απελπισία του Κίρκεγγωρ δίδει πλέον τη θέση της στην ελπίδα της πράξης. Η γνώση είναι ο μεσάζων ανάμεσα στην οντολογική πίστη και στην ανθρώπινη πράξη. Άρα η Καντιανή γνώση είναι η απάντηση στην ερώτηση τι μπορώ να πράξω. Είναι η γνώση των δυνατοτήτων μου. Ως εκ τούτου καταλαβαίνουμε την μεγάλη προσφορά της Καντιανής φιλοσοφίας η οποία μετατόπισε το ενδιαφέρον από το ον –το οποίο προσπελαύνεται με την αφηρημένη σκέψη– στον *άνθρωπο* ο οποίος προσπελαύνει το ον βιωματικά. **Ουσιαστικά ο Καντ εκμεταλλεύθηκε φιλοσοφικά το Χριστιανισμό, ευαγγελιζόμενος την διά του πρακτικού λόγου επαναφορά του ανθρώπου στον Παράδεισο του λόγου. Είναι ο θεμελιωτής του χριστιανικού φιλοσοφικού αντεγνωσμένου προσώπου.**

Η Καντιανή πράξη λοιπόν καθιστά το Υποκείμενο την ηθική μεσότητα ανάμεσα σε δύο οντολογικούς κόσμους. Ανάμεσα στον κόσμο της νοητικής αφαίρεσης και στον κόσμο της βιωματικής συγκεκριμενοποίησης. Το βήμα είναι τεράστιο αν αναλογισθούμε ότι ομιλούμε για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του ανθρώπου στην πορεία του όντος. Ο Καντιανός προσωπικός άνθρωπος δηλαδή, δεχόμενος την υπερβατολογική ενότητα του κόσμου αυτού, επεμβαίνει ενεργά στα σχέδια της υπερβατολογικής συνείδησης. Παίρνει την οντολογική διάσταση του αφηρημένου λόγου, η οποία ως σκέψη «*παιδεύει*» τον άνθρωπο, την καθιστά «*εν δυνάμει*» παρόν, δίδοντα μια «*βακτηρία*» στην υπερβατολογική συνείδηση, μέσα από την γνώση αυτής. Όμως μέσα από τον πρακτικό λόγο δημιουργεί μια

καινούργια οντολογική διάσταση του ανωτέρου ηθικού ανθρώπου, ο οποίος πράγματι μεταλλάσσει το *εν δυνάμει* σε «*ενεργεία*» προωθώντας τα σχέδια του υπερβατολογικού αρχιτέκτονα ο οποίος σίγουρα δεν θα ήθελε να βλέπει τον άνθρωπο εσαεί σκεφτόμενο και προβληματιζόμενο. Πλέον ο Καντιανός άνθρωπος της *Κατηγορικής προσταγής* –της μόνης *a priori* και *a posteriori* πρότασης– δίδει διέξοδο στα αιώνια προβλήματα του λόγου. Ο άνθρωπος με την πράξη μπορεί να βιώσει την καθολικότητα της έννοιας «*άνθρωπος*», κάτι που θα τον οδηγήσει στην αιώνια ειρήνη (αυτό ίσως αποτελεί μια φιλοσοφική επιβράβευση της φράσης του Ιησού «*ἐγώ εἰμί ὁ Υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*»). Η καθολική εμβέλεια των ηθικών πράξεων αποκαθιστά την αρμονία του προπρωτικού κόσμου. Τώρα πια όλοι δίνουν το μικρό κομμάτι του σπασμένου λόγου, δημιουργώντας τον *ένα άνθρωπο* και τον *ένα δρόμο* (καθολικό και αναγκαίο). Η σύνθεση –διά του βιώματος– της θεωρίας και της πράξης, του κόσμου των νοουμένων και των φαινομένων, είναι η επιστροφή του *Υπερβατικού Καντιανού ανθρώπου* στην οντολογική ησυχία του *κόσμου των ιδεών*, ενός κόσμου ο οποίος για λίγο ανέχεται τον κατώτερο κόσμο της ύλης, που ανυπομονεί να συνεχίσει το οντολογικό του ταξίδι.

Αρα το Καντιανό Υποκείμενο είναι ένα καθαρά καινούργιο οντολογικό μέγεθος. Είναι ο θεμελιωτής μιας καινούργιας οντολογικής κατάστασης (*ἐν δυνάμει*) εκεί όπου ο άνθρωπος θα έχει πρωταγωνιστικό οντολογικό λόγο. Ο Καντ βάσει της ηθικής ανωτερότητας του ανθρώπου κήρυξε κατά ένα δικό του τρόπο την επιστροφή στο ον –κατά ένα βιωματικά αφαιρετικό τρόπο. Δηλαδή στον κύκλο του παρόντος όλου *Νους - Ψυχή - Άνθρωπος*, θα πρέπει να ασχοληθούμε με ό,τι αφαιρετικά μας οδηγεί μπροστά, σε οντολογικές ανακαλύψεις, και όχι σε ό,τι απλά μας επεξηγεί την κίνηση αυτού του κύκλου. Κυρίως μας ενδιαφέρει ο κρυφός σκοπός αυτού του κύκλου, ο οποίος και συνδέει την κίνησή του (του κύκλου) με την επομένη οντολογική κατάσταση. Ο Καντ μεγαλοφυώς ανεκάλυψε ότι ο σκοπός του κύκλου είναι ο *καθολικός άνθρωπος της κατηγορικής προσταγής*. Με αυτό τον τρόπο όμως «*κατήργησε*» το περιττό στον παρόντα κύκλο *Θεός - Φύση - Άνθρωπος*, **ενώνοντας τον άνθρωπο της απλής σκέψης με τον άνθρωπο της καθολικής πράξης**. Ο παραγόμενος άνθρωπος είναι ο οντολογικός άνθρωπος, αυτός που ό,τι λέει το πράττει και αντιστρόφως. Η οντολογική αποκατάσταση της έννοιας άνθρωπος είναι γεγονός –κληρονομιά στους επομένους– στην βάση της καινούργιας οντολογικής ανώτερης πατρίδας που μπορεί να κτίσει αυτός ο ολοκληρωμένος οντολογικός άνθρωπος.

Παρουσιάζοντας

ΤΑ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ ΣΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟ

Έχουμε τη πληροφορία πως από το νέο σχολικό έτος, επανέρχονται τα φιλοσοφικά κείμενα στην Γ' τάξη του Γυμνασίου. Δεν γνωρίζουμε ακριβώς ποια συγκεκριμένα κείμενα έχουν επιλεγεί και πόσες διδακτικές ώρες έχουν προσδιοριστεί γι' αυτό. Το αναλυτικό πρόγραμμα που ίσχυε πριν την κατάργηση των φιλοσοφικών κειμένων στο Γυμνάσιο, προέβλεπε την διδασκαλία των πλατωνικών κειμένων «Απολογία», «Κρίτων» και τμήματα από τον «Φαίδωνα», καθώς και αποσπάσματα των «Ηθικών Νικομαχείων» του Αριστοτέλη που αναφέρονται στη Φιλία και την Αρετή. Η παράθεση των κειμένων και κατ' επέκταση η διδασκαλία τους γινόταν από τυπικά «έγκυρες» μεταφράσεις. Οπωσδήποτε ήταν μια ουσιαστική προσφορά φιλοσοφικής σκέψης στους μαθητές της Γ' Λυκείου.

Το νέο αναλυτικό πρόγραμμα δεν θα πρέπει, κατά τη γνώμη μας, να αφαιρέσει τουλάχιστον την «Απολογία» καθώς και τα τμήματα των «Ηθικών Νικομαχείων». Επί πλέον κάλο θα ήταν να προστεθούν και νέα κείμενα όπως π.χ. τμήματα από τα «Απομνημονεύματα» του Ξενοφώντα και κυρίως από τα πρώτα κεφάλαια του έργου

του, καθώς και αποσπάσματα από τον πλατωνικό «Σοφιστή».

Όλα αυτά βέβαια προϋποθέτουν κατάλληλη προετοιμασία και ιδιαίτερη φροντίδα διδασκαλίας από τους Συναδέλφους που θα αναλάβουν τη μετάδοση των ιδεών των κειμένων αυτών στους μαθητές. Ίσως ακόμα να χρειαστεί και κάποια ειδική επιμόρφωση για την ουσιαστική προσφορά του φιλοσοφικού μαθήματος στα παιδιά της Γ' τάξης του Γυμνασίου.

Και κάτι ακόμη. Καλό θα ήταν να παρατίθεται και το αντίστοιχο πρωτότυπο κείμενο στην απέναντι σελίδα, όπως είχε καθιερωθεί στην μεταρρύθμιση του 1964, όταν για πρώτη φορά είχε εισαχθεί το μάθημα των Αρχαίων Ελληνικών από μετάφραση. Με τον τρόπο αυτό εξοικειώνεται ο μαθητής με το αρχαίο κείμενο και ο διδάσκων έχει την ευκαιρία, κατά την κρίση του, να παραπέμψει και σ' αυτό.

Ωστόσο η «Φιλοσοφία και Παιδεία» χαιρετίζει με ανυπόκριτη χαρά αυτήν την επιστροφή, επιτέλους, της φιλοσοφικής σκέψης στο Γυμνάσιο. Ήταν καιρός!

Σ.Γ.Μ.

Νέα μέθοδος για την ανάγνωση παπύρων

Όπως είναι γνωστό, το 1897 βρέθηκαν στην αρχαία αιγυπτιακή πόλη Οξύρρυγχο περισσότερα από 400.000 αποσπάσματα μισοδιαλυμένων σβησμένων παπύρων, τα οποία φυλάσσονται στη βιβλιοθήκη Σάκλερ του πανεπιστημίου της Οξφόρδης.

Μεταξύ των άλλων, πρόκειται για αποσπάσματα διαλόγων του Σοφοκλέους από τη χαμένη για μας τραγωδία των «**Επτά επί Θήβαις**», για τριάντα στίχους από τις ελεγείες του Αρχιλόχου, και ακόμα για ένα μέρος από τα

«**Έργα και ημέραι**» του Ησιόδου.

Το μεγαλύτερο μέρος των παπύρων αυτών είναι γραμμένο σε ελληνική γλώσσα, αλλά υπάρχουν και πάπυροι σε λατινική, εβραϊκή, κοπτική, συριακή, αραβική και αρχαία περσική γραφή. Το νέο έγκειται στο ότι οι ειδικοί επιστήμονες είναι σε θέση να αναγνώσουν περίπου 5.000.000 λέξεις αυτών των παπύρων με τη μέθοδο των υπερύθρων ακτίνων. Συγκεκριμένα, το σβησμένο από τον χρόνο μελάνι φωτίζεται

και βγαίνει στο φως, ενώ ταυτόχρονα τα κείμενα φωτογραφίζονται, βάσει μιας τεχνολογίας, η οποία χρησιμοποιείται σε δορυφορικές φωτογραφίες, όπως εφαρμόζεται ήδη από ειδικούς του νέου πανεπιστημίου του Μπέρμινγχαμ.

Ελπίζεται ότι στο μέλλον το υλικό που γνωρίζουμε από την αρχαία Γραμματεία θα αυξηθεί κατά 20%, ενώ παράλληλα θα συμπληρωθούν πολλά κενά των ήδη γνωστών μας κειμένων.

Χρ. Ν. Πολάτωφ δ.φ.

και Σχολιάζοντας

Η Επιμόρφωση Στελεχών της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, και το Νέο Διδακτικό Υλικό του Γυμνασίου.

Πραγματοποιήθηκε στο ξενοδοχείο Τιτάνια των Αθηνών επιμορφωτική τριημερίδα την οποία παρακολούθησαν τα στελέχη της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της χώρας. Φορέας υλοποίησης του προγράμματος ήταν το Παιδαγωγικό Ινστιτούτο το οποίο, στο πλαίσιο των στόχων της Γενικής Εκπαίδευσης, υιοθέτησε τη διαθεματική προσέγγιση στην Υποχρεωτική Εκπαίδευση, με το *Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών* (Δ.Ε.Π.Π.Σ.) και τα *Διαθεματικά Προγράμματα Σπουδών* (Α.Π.Σ.) [ΦΕΚ 303, 304/13-3-2003]. Για τρεις μέρες (28 Φεβρουαρίου - 2 Μαρτίου) έγινε προσπάθεια να αναπτυχθεί και να κατανοηθεί η πρόταση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου για την προσέγγιση της σχολικής γνώσης και την ανάπτυξη των δεξιοτήτων του μαθητή, μέσω της διαθεματικότητας στη σχολική πράξη.

Η προσέγγιση αυτή, υποστηρίζουν οι εμπνευστές της, συμβάλλει στην ενίσχυση της παιδαγωγικής λειτουργίας της εκπαίδευσης, καθώς εκτιμούν ότι η διαθεματικότητα λειτουργεί δυναμικά στη συγκρότηση μιας ολιστικής αντίληψης της γνώσης, η οποία βοηθεί τον μαθητή να διαμορφώσει την δική του αντίληψη για την κοινωνία και το παγκόσμιο τοπίο, όπου διαβιού.

Οι στόχοι των Αναλυτικών Προγραμμάτων Σπουδών κάθε γνωστικού αντικειμένου για το Γυμνάσιο, πάντα, ομαδοποιούνται ως εξής:

1. Γνώση και μεθοδολογία, δηλαδή δεξιότητες νοητικές, μεθοδολογικές και χειρισμού, οι οποίες συνδέονται με το περιεχόμενο συγκεκριμένων γνωστικών περιοχών ή διεπιστημονικών προσεγγίσεων.
2. Συνεργασία και Επικοινωνία που αφορούν την ανάπτυξη κοινωνικών και επικοινωνιακών δεξιοτήτων, στο πλαίσιο των συμμετοχικών / βιωματικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων.
3. Δεξιότητες που συνδέουν την Επιστήμη ή την Τέχνη με την ανθρώπινη δραστηριότητα και ενισχύουν την ευαισθητοποίηση σε σχέση με την αντίληψη ή τη δημιουργία της Τέχνης, καθώς και τρόπους αξιοποίησης των γνώσεων, ώστε να δια-

μορφώσει ο μαθητής τις προσωπικές του αντιλήψεις.

Από τη νέα σχολική χρονιά θα δοθούν στους μαθητές τα νέα σχολικά βιβλία η παράδοση των οποίων θα ολοκληρωθεί και την επόμενη χρονιά του 2007-08, και τα οποία εμπνέει η διαθεματικότητα.

Ως προς τα μαθήματα ειδικότητας του Φιλολόγου παρουσιάστηκαν τα εξής καινούργια βιβλία:

α. «Αρχαία Ελληνική Γλώσσα» Αϖ, Βϖ, Γϖ Γυμνασίου και οι οδηγίες διδασκαλίας. Ειδικότερα παρουσιάστηκε το βιβλίο της Αϖ Γυμνασίου το οποίο θα διδαχθεί από τον ερχόμενο Σεπτέμβριο και, με διαθεματικό τρόπο, μια διδακτική ενότητα.

β. Αρχαία Ελληνικά από μετάφραση τα βιβλία: Ηροδότου Ιστορίες, Αριστοφάνη Όρνιθες, Ευριπίδου Ελένη.

γ. Βιβλία Ιστορίας Α', Β', Γ' Γυμνασίου
Βιβλίο Εκπαιδευτικού Τοπικής Ιστορίας
Εκπαιδευτικό Λογισμικό Ιστορίας Α', Β' και Γ' Γυμνασίου.

Εκπαιδευτικό Λογισμικό Τοπικής Ιστορίας.

δ.. Ως προς τη Φιλοσοφία: από το μεθεπόμενο σχολικό έτος!!! θα αρχίσει να διδάσκεται το μάθημα: *Φιλοσοφικά Κείμενα* (με νέο περιεχόμενο).

Οι επιμορφωτές κατέβαλλαν φιλότιμες προσπάθειες να πείσουν για την αναγκαιότητα αυτής της αλλαγής. Ακούστηκαν με προσοχή, έγινε ένας γόνιμος διάλογος αλλά τα παράπονα και τα ερωτήματα έπεσαν σαν βροχή. Απαντήθηκαν πολλά. Ένα έμεινε αιωρούμενο: πώς θα επιμορφώσουν οι σχολικοί Σύμβουλοι τους Εκπαιδευτικούς για τα νέα βιβλία χωρίς να έχουν τα βιβλία στο χέρι τους; (θα είναι έτοιμα το καλοκαίρι). Η απάντηση υπάρχουν στο Διαδίκτυο, δεν πείθει.

Και η δική μου απορία: μπορούμε να είμαστε αισιόδοξοι όταν, η επί της ουσίας, επιμόρφωση των διδασκόντων στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση είναι ανύπαρκτη εδώ και δεκαετίες;

δρ. Παναγιώτης Δαμάσκος
Σχολικός Σύμβουλος Φιλολόγων

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΚΑΙ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

«Χάσματα αστραπής»

(από το έργο της Σοφίας Μιχαηλίδη)

Οι άνθρωποι είμαστε νότες μουσικές, με το δικό της ήχο η κάθε μία. Μια τέτοια νότα, μοναδική κι αυτόνομη, ήταν η Σοφία Μιχαηλίδη που συνηγόρησε αρμονικά με το δικό της ξεχωριστό τόνο, μέχρι που κάποια στιγμή, σταμάτησε ν' ακούγεται και τότε νιώσαμε την απουσία της. Ευγενής όμως φύση και γενναιόδωρη, καθώς ήταν, πριν σβήσει, γέμισε το κενό που θάφηνε με τα πετάγματα του πνεύματός της, τις λαμπρές ανταύγειες της γνώσης και της ευαισθησίας της: Ένα ιστορικό μυθιστόρημα, δοκιμια, ημερολογιακές σελίδες και ποιήματα.

Τις εργασίες της διακρίνει: πρωτοτυπία, αιχμηρή κριτική σκέψη, ευφρόσυνος γλωσσικός πλούτος, υψηλός στοχασμός και υπαρξιακή ρέμβη.

Από το βιβλίο της «Σαν ημερολόγιο» ξεχώρισα κομμάτια που αποτελούν αυτοτελή ποιήματα, καθώς ο πυρήνας και η εκτέλεσή τους ανήκουν στο χώρο της ποιητικής τέχνης, το ίδιο και στις «Έμμετρες σελίδες» αρκετά ιδωμάτα της μετουσιώνονται σε γνήσια ποιητική δημιουργία.

Από τα δύο αυτά βιβλία παραθέτω χαρακτηριστικά ποιήματα της Σοφίας Μιχαηλίδη που μοιάζουν «Χάσματα αστραπής».

Γράφει η ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΑΤΟΥ
Φιλολόγος - Ποιήτρια

Η Τετάρτη των Τεφρών

Παιδί της Αιθιοπίας
Απ' τους γαλαξίες των ματιών σου
Τυφώνας φωτιάς, η ντροπή μ' αρπάζει
Μα η ώρα της τιμωρίας μου η ευλογημένη,
έρχεται χάρη σε σένα πιο κοντά.

Δες τώρα πατέρα, πόσο πολύ σου μοιάζω.
Είμαι ολότελα εσύ καθώς πεθαίνω.
Θράσος είναι κιόλας τα είκοσί μου χρόνια.
Κι ούτε τους φόβους μου με λόγια εξορκίζω.
Στέκει ο πόθος μου γι' αυτούς πιο δυνατός.
Και μόνο μια τελευταία μου μένει απορία:
Πώς να πεθάνω στο κρεβάτι μου
τώρα που πέφτει ο αστέρας
και η γη θα γονατίσει;

(Δεκέμβριος '83)

Το φεγγαρι, το γαϊτανάκι και ο Λεβιάθαν

Κρατώντας μια θειάφινη κορδέλα φεγγαριού,
Αρχίζουμε τρελό χορό στην ράχη του θηρίου
Σαλεύουν μόνες τους οι φλούδες του μακρινού
πορτοκαλιού:

Φλόγες μας έχουν κιόλας ζώσει
Ευπνάει το μαύρο ζώο τώρα.
Στην ράχη του χορεύουν ξέφρενες φωτιές.

Το φεγγάρι με τάξη τα πλοκάμια του μαζεύει.
Απαλά γέρνει στον πρωινού ουρανού την
αγκαλιά.
Στον ύπνο τώρα θα χωνέψει την νυκτερινή
του λεία.

Η γη, τα πρωινά, μυρίζει πάντα φρέσκο
θειάφι.
(Νοέμβριος '83)

Χαϊ.κον των 66 εαρινών ημερών Ιρλανδική Άνοιξη '81

Τα φύλλα έχουν μάτια
Απορημένα ρίχνουν βλέμματα
Στα ζευγαρώματα της άνοιξης και του θανάτου.

*

Η αυγή σε γέννησε
Την γη σου αγάπησες
Στην αγκαλιά της έλειψες

*

Δεν ήταν βέβαια θέμα για το Κοινοβούλιο
Μα από τα κάγκελα αρπαγμένη η νύχτα
Το εξοδικό για σένα έψαλε τραγούδι

*

Στην κόλαση άνθισε κόκκινο ρόδο
Χρόνια πάλευε ο διάβολος να το ξεριζώσει
Μα αυτό μαράθηκε μβνο του το Μάη

*

Εξηνταέξι μέρες σ' έσκαβε ο θάνατος
Μα ήταν το λείψανο της άνοιξης,
Που σύραν από τα ερείπια των καιρών.

*

Πώς «μέσα από τα κάγκελα»¹ προσπάθησες
Μια πράσινη νεράιδα ν' αγκαλιάσεις;
Αργά σβήνει, όποιος πολύ αγαπάει.

*

Έχει περάσει κιόλας ένας χρόνος
Και τα τριαντάφυλλα πάλι ανθίζουν
Άσαρκα οστά, πού βρίσκετε τη δύναμη;
(Απρίλιος '82)

Μηλιά

Σε χρόνο ενός κύκλου,
Εφηβικός λυγερός θάνατος,
Με στραγγαλίζει μέσ' στα μάτια του
Πάντα την ώρα, που ματώνει η μέρα

*

Καθημερινά έβλεπα,
Πως πάλευαν άτυχα ζωάκια
Να ξεφύγουν από θανάσιμους κλοιούς
Θαλασσιών ιριδικών ανθέων.

(Αύγουστος '82)

Ουρανογραφία

Στοργικά το βλέμμα του θανάτου τον ύπνο
μου αγγίζει.

Η αγκαλιά του το σχήμα μου έχει πάρει,
κι ο κυνηγός του ουρανού στέκει φρουρός.

Αναλυτ6 σίδερο το αίμα μου στραγγίζει στον
φεγγαριού το μάτι:

Πύο πληγής, που σάπισε στην Χιροσίμα.

Κρέμεται τώρα από την νύχτα φιάλη γεμάτη
κίτρινο δηλητήριο.

(Δεκέμβριος '83)

Η επίδραση του μουσικού ακούσματος.

Μπορώ να κάθομαι ατέλειωτες ώρες χωρίς να
κάνω τίποτα, σε κατάσταση τέλειας χαύνωσης.
Συχνά δε σκέφτομαι καν συνειδητά. Μόνο κουρέ-
λια σκέψης, που στροβιλίζονται ακούσια στον ε-
ξώτατο φλοιό του εγκεφάλου, σήματα που εκπέ-
μπει η εσωτερική και εξωτερική καθημερινότητα.
Κάτι σαν παράσιτα σ' έναν απορρυθμισμένο δέκτη.

Αν δεν υπήρχαν αυτά, θα μπορούσα να μιλήσω
για τέλεια ανυπαρξία ή για θάνατο. Όμως αυτά υ-
πάρχουν πάντα, τροφοδοτούμενα από την βιολο-
γική, ζωική κατάσταση και αποτελώντας συγχρό-
νως ενδείξεις της ύπαρξής της.

Το μουσικό άκουσμα συμβάλλει πάντα στη δη-
μιουργία αυτής της κλινικά νεκρής εικόνας. Ορι-
σμένα μάλιστα είδη μουσικής, όπως η μουσική
minimal, ευνοούν την κατάσταση ακόμα περισσό-
τερο. Εμπιστεύομαι τις εγκεφαλικές μου λειτουρ-
γίες αποκλειστικά στ' αυτιά μου και οποιαδήποτε
εκούσια σωματική δραστηριότητα σταματά.

Δεν αισθάνομαι την ανάγκη ούτε καν να καπνί-
σω –το τσιγάρο συνήθως βάζει αυτόματα σε λει-
τουργία ανεξέλεγκτη το μυαλό μου– ή να γράφω
άπειρες φορές «Καλημέρα», όπως συχνά μου
συμβαίνει, όταν τηλεφωνώ ή κουβεντιάζω χωρίς ι-
διαίτερη διάθεση.

Κατά κάποιον τρόπο, αναθέτω στη μουσική να
κάνει για μένα τα πάντα, ακόμα και να αναπνέει.

(Φεβρουάριος '86)

Επιμύθιο

«Θα χαρίσω στους ανθρώπους τα καλύτερα δώρα μου πεθαίνοντας. Αυτό το έμαθα από τον ήλιο που όταν δύει κάνει και το φτωχό ψαρά να πλέει με χρυσωμένα κουπιά.»

(Μελετώντας το Νίτσε)

Κυοφορία

Τα κομμάτια από τα όνειρα,
Γίνονται φύλλα δέντρων.
Το φθινόπωρο οαπίζουν,
Πεσμένα στην σιωπή.

Βαθιά μέσα στον κούφιο κορμό του χειμώνα,
Τα όνειρα τρέφουν,
Το νέο μίσος της άνοιξης.

(Φεβρουάριος '84)

Η Σοφία που έφυγε...

Είχα γνωρίσει τη Σοφία, όταν μαθήτρια στη δεύτερη τάξη του Λυκείου κλήθηκα να γίνω δάσκαλός της για δυο χρόνια. Από τις πρώτες στιγμές της επικοινωνίας μας αισθάνθηκα πως είχα μπροστά μου μια ιδιαίτερα προικισμένη νέα ανθρώπινη ύπαρξη που συνδύαζε ένα τετράγωνο μυαλό με μια ευαίθητη ψυχή. Το πρώτο εκδηλώνοταν μ' έναν τρόπο απόλυτο, πράγμα που ορισμένες φορές οδηγούσε σε μια αιχμηρή διαλεκτική σχέση. Άλλες όμως στιγμές ανεκάλυπτα πίσω από το προπέτασμα μιας άτεγκτης λογικής, την γεμάτη αισθαντικότητα κι έντονο αυτορρητισμό ανήσυχη ψυχή της Σοφίας.

Θυμάμαι πόσο την είχε επηρεάσει ο αγώνας κι ο θάνατος του Μπόμπυ Σαντ, του Ιρλανδού αγωνιστή που πάλευε για την ανεξαρτησία της Β. Ιρλανδίας και που τ' όνομά του είχε γίνει σύμβολο για πολλούς νέους, εκείνη τη μαχητική εποχή, στις αρχές της δεκαετίας του '80. Έτσι ήταν πήγα την επομένη του θανάτου του για το καθιερωμένο μάθημα, η πρώτη φράση που μου είπε ήταν: «πέθανε ο Μπόμπυ Σαντ» κι έκλαιγε σαν να έχασε κάποιον δικό της! Θυμάμαι την τρυφερότητα που έδειχνε σ' ένα μικρό ζωάκι, ένα χάμστερ, που το κρατούσε με ιδιαίτερη στοργή στα χέρια της.

Η ευαισθησία της αυτή φανερωνόταν έκδηλα ιδιαίτερα στα θέματα των εκθέσεων που της έδι-

να να διαπραγματευθεί. Τα κείμενά της ήταν από τότε έντονες μικρογραφίες συναισθημάτων και οραμάτων.

Όταν αργότερα τέλειωσε το Λύκειο, κι έχοντας εν τω μεταξύ αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τους γονείς της, μάθαινα και παρακολουθούσα τις πνευματικές και καλλιτεχνικές της δημιουργίες κι ένοιωθα τη χαρά του δασκάλου για την προκοπή της μαθήτριάς του.

Κάθε 17 του Σεπτέμβρη, στη γιορτή της, το τηλεφώνημα μου ήταν τακτικό αρκετά χρόνια για να της εύχομαι κάθε χαρά και δημιουργικότητα. Το τελευταίο κι αναπάντητο απο την ίδια, ήταν το Σεπτέμβρη του 2002.

«Η Σοφία μας έφυγε» ήταν η απάντηση που δέχτηκα στο τηλεφώνημά μου από συγγενικό της πρόσωπο. Κι έμεινα έτσι αποσβολωμένος κρατώντας το ακουστικό στο χέρι και το δάκρυ να γεμίζει τα μάτια.

Κι έμεινα από τότε να θυμάμαι τη Σοφία και να μη μπορώ να συνειδητοποιήσω τη φυγή της! Στα κείμενά της και στα ποιήματά της ξανακούω τώρα τη φωνή της ψυχής της...

Σ.Γ.Μ.

Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΣ ή Η ΦΑΝΤΑΣΙΑ ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

Του ΑΝΤΩΝΗ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑ
δρ. Θεωρητικής Μηχανολογίας του ΕΜΠ

Η πρόοδος της επιστήμης μοιάζει με πυραμίδα. Όπως οι διατομές της πυραμίδας μικραίνουν με το ύψος της, έτσι και η ποικιλία των φυσικών νόμων μικραίνει, με τις ενοποιήσεις, μέχρις ότου φτάσουμε στην κορυφή. Πρόοδος της επιστήμης είναι, ακριβώς, αυτή η πορεία προς την κορυφή.

Το 1830 ο Άγγλος φυσικοχημικός Michael Faraday απέδειξε ότι τα ηλεκτρικά και μαγνητικά φαινόμενα, που μέχρι τότε νομίζαμε ότι τα προκαλούσαν δύο ξεχωριστές μεταξύ τους φυσικές δυνάμεις, στην πραγματικότητα τα προκαλούσε μία και μόνη δύναμη, η ηλεκτρομαγνητική. Αργότερα (1850), ο πολύς Maxwell θεμελίωσε μαθηματικά τη θεωρία του ηλεκτρομαγνητισμού, κατά την οποία το ορατό φως, ο ήχος, οι διάφορες ακτινοβολίες, οι υπέρηχοι, τα ραδιοφωνικά και τηλεοπτικά κύματα κλπ., ανήκουν όλα στο ηλεκτρομαγνητικό φάσμα και διαφέρουν μόνο κατά τη συχνότητα των κυμάτων με την οποία μεταδίδονται.

Άλλα γνωστά παραδείγματα ενοποίησης συμπαντικών στοιχείων είναι η περίφημη σχέση $E=Mc^2$ του Einstein, που ενοποιεί την ύλη και την ενέργεια σε ένα στοιχείο, την υλοενέργεια, καθώς και η ενοποίηση του χώρου και του χρόνου από τον ίδιο, σε επίσης ένα συμπαντικό στοιχείο, τον χωρόχρονο.

Σήμερα, όλοι οι επιστήμονες έχουν αποδεχθεί αυτήν την πυραμιδοειδή ανάπτυξη της επιστήμης και ονειρεύονται να φτάσουν κάποτε στην κορυφή της, με την διατύπωση μιας και μόνης θεωρίας που θα ενοποιεί όλους τους νόμους του Σύμπαντος, έτσι που να μπορεί να εξηγήει και να προβλέπει τα πάντα στο Σύμπαν.

Την είπαν "Θεωρία του Παντός". Ο γνωστός μας Hawking είπε ότι, αν φτάσουμε εκεί, θα έχουμε γνωρίσει τον νου του Θεού.

Σ' αυτό το άρθρο θα περιγράψουμε τις κατά καιρούς προσπάθειες των επιστημόνων να διατυπώσουν μια τέτοια θεωρία.

Στην εποχή μας έχουμε καταλήξει στη διαπίστωση ότι τα φυσικά φαινόμενα, και η όλη λειτουργία του Σύμπαντος, οφείλονται στη δράση τεσσάρων, μόνο, κατηγοριών δυνάμεων. Οι δύο απ' αυτές μας είναι πολύ γνωστές από την καθημερινή μας ζωή. Είναι οι δύο δυνάμεις "βαρυτική" και "ηλεκτρομαγνητική", που δρουν στον μακρόκοσμο και είναι γνωστές 300 περίπου χρόνια. Οι άλλες δύο ανακαλύφθηκαν τον περασμένο αιώνα, δρουν μέσα στον πυρήνα των ατόμων της ύλης, και γι αυτό δεν μπορούμε να τις παρατηρήσουμε.. Είναι οι "ασθενής" και

"ισχυρή" πυρηνικές δυνάμεις.

Ας τις φωτίσουμε από πιο κοντά, περιληπτικά, εκθέτοντάς τες κατά σειράν αυξανόμενης ισχύος.

α. Η βαρυτική δύναμη. Είναι η πιο αδύνατη σε ισχύ, αλλά η πιο διάχυτη στη φύση και η πιο γνωστή. Είναι πάντα ελκτική.

Κατά τον Νεύτωνα, η ελκτική δύναμη μεταξύ δύο γειτονικών υλικών σωμάτων, είναι ανάλογη του μεγέθους των μαζών τους και αντιστρόφως ανάλογη του τετραγώνου της μεταξύ των απόστασης.

Μετά τον Maxwell, μέσα του 19ου αι, θεωρούσαμε πως κάθε υλικό σώμα είναι πηγή δημιουργίας, γύρω του, ενός "βαρυτικού πεδίου", όπως το λέμε, έτσι που κάθε άλλο σώμα που τυχόν θα βρίσκεται μέσα στην περιοχή του πεδίου, θα έλκεται, και θα έλκει την πηγή, με μια δύναμη, το μέγεθος της οποίας εξαρτάται από το μέγεθος της μάζας των δύο σωμάτων και από την ένταση του πεδίου στο σημείο που βρίσκεται το δεύτερο αυτό σώμα.

Ο Einstein, το 1916, με τη Γενική θεωρία του της Σχετικότητας, εξάρτησε τη βαρυτική δύναμη, και κατά την ένταση και κατά τη διεύθυνσή της, από την καμπυλότητα, δηλ. από τη γεωμετρία, του χωρόχρονου (ίδη και σχετικό άρθρο στο τεύχος 31 του περιοδικού μας). Κατά τον Einstein, η βαρύτητα οφείλεται στην στρέβλωση του χώρου και του χρόνου..

β. Η ασθενής πυρηνική δύναμη. Είναι η δύναμη που προκαλεί την αυτόματη αποσύνθεση, ή αλλιώς μεταστοιχείωση, των πυρήνων των ατόμων σε μερικά υλικά σώματα, όπως το ράδιο που γνωρίζουμε.

Δρά στο εσωτερικό των πυρήνων των ατόμων μεταξύ σωματιδίων που βρίσκονται σε απόσταση μικρότερη από ένα τρισεκατομμυριοστό του χιλιοστού του μέτρου.

Η τόσο ζωτική για τη γη ενέργεια που έρχεται από τον ήλιο, προέρχεται από πυρηνικές σωματιδιακές αντιδράσεις, που συμβαίνουν στο εσωτερικό του ηλίου, λόγω ακριβώς της ασθενούς πυρηνικής δύναμης, και της μεταστοιχείωσης που προκαλεί, με συνέπεια την απελευθέρωση τεράστιων ποσοτήτων ενέργειας. Η ίδια δραστηριότητα συμβαίνει σε όλα τα άστρα, και έτσι συντηρείται το Σύμπαν, κι' εμείς.

γ. Η ηλεκτρομαγνητική δύναμη την οποία παρατηρούμε άμεσα στην καθημερινή μας ζωή, από τις τόσες εφαρμογές της, μερικές από τις οποίες αναφέραμε στην αρχή. Οφείλεται στην ύπαρξη ηλεκτρικά φορτισμένων σωματιδίων, όπως η βαρυτική δύναμη οφείλεται στη μάζα των σωματιδίων, που συνιστούν τα υλικά σώματα. Η διαφορά είναι στο ότι η βαρυτική δύναμη είναι πάντα ελ-

κτική, ενώ η ηλεκτρομαγνητική μπορεί να είναι ελκτική (σε ετερονύμως φορισμένα σωματίδια) ή απωστική (σε ομωνύμως). Έτσι η δύναμη αυτή δεν είναι καθολική, όπως η βαρυτική, γιατί υπάρχουν στη φύση σωματίδια με θετικό και αρνητικό ηλεκτρισμό που, όταν έλθουν κοντά, εξουδετερώνονται αλληλοαναιρούμενα. Και αυτή η δύναμη, ελκτική ή απωστική, μικραίνει όσο μεγαλώνει η απόσταση των δύο σωματιδίων, και το αντίθετο. Είναι μια δύναμη δωδεκάκις εκατομμύρια (η μονάδα ακολουθούμενη από 40 μηδενικά) φορές ισχυρότερη από τη δύναμη της βαρύτητας, και 10 δισεκατομμύρια φορές ισχυρότερη από την ασθενή πυρηνική δύναμη.

δ. Η ισχυρή πυρηνική δύναμη. Δρα και αυτή στο εσωτερικό των ατομικών πυρήνων. Είναι η δύναμη που συγκρατεί τα πρωτόνια και νετρόνια μέσα στον πυρήνα των ατόμων των σωμάτων. Τα πρωτόνια, όπως είναι γνωστό, είναι όλα φορισμένα με θετικό ηλεκτρισμό και συνεπώς θα έπρεπε, λόγω της ηλεκτρομαγνητικής δύναμης, να αλληλοαπωθούνται. Η δύναμη που, κατευθυνόμενη αντίθετα, αντιμετωπίζει αυτή την απωθητική δύναμη, και τα κρατάει ενωμένα, είναι η ισχυρή πυρηνική δύναμη, που πρωτοερευνήθηκε από τον Ιάπωνα φυσικό Hideki Yukawa στη δεκαετία του 1930.

Αν δεν υπήρχε αυτή η δύναμη, δεν θα υπήρχε και ύλη, γιατί οι πυρήνες όλων των ατόμων θα διεσπώντο, και τα πρωτόνια, μαζί με τα ουδέτερα νετρόνια, θα διασκορπίζονταν. Στις δύο αυτές δυνάμεις, ηλεκτρομαγνητική και ισχυρή πυρηνική, οφείλουμε τη σταθερότητα των πυρήνων, και συνεπώς την ύπαρξη όλων των υλικών σωμάτων στο Σύμπαν και ημών των ιδίων.

Η εμβέλεια της περιορίζεται μέσα στον πυρήνα των ατόμων και, άρα, είναι κι' αυτή πολύ μικρή. Υπολογίζεται όπως και της ασθενούς πυρηνικής, σε ένα τρισεκατομμυριοστό του χιλιοστού του μέτρου. Είναι 100 φορές ισχυρότερη από την ηλεκτρομαγνητική.

Κατά τις σημερινές αντιλήψεις, και οι τέσσερις κατηγορίες δυνάμεων που αναφέρθηκαν οφείλονται σε αλληλεπιδράσεις σωματιδίων ύλης ή ενέργειας. Υπάρχουν περίπου 100 εικοσιπεντάκις εκατομμύρια (10^{80} , η μονάδα ακολουθούμενη από 80 μηδενικά) σωματίδια. Όλα αυτά τα σωματίδια διακρίνονται σε δύο μεγάλες κατηγορίες, στην περιοχή του Σύμπαντος που μπορούμε να παρατηρήσουμε

1. Τα λεγόμενα "φερμιόνια" που είναι αυτά που αποτελούν την ύλη στο Σύμπαν, και

2. Τα λεγόμενα "μποζόνια" που είναι οι φορείς των δυνάμεων που ασκούνται μεταξύ των φερμιονίων..

Υπάρχουν πολλά είδη φερμιονίων ή μποζονίων. Οι γνωστές μας δυνάμεις οφείλονται σε αλληλεπιδράσεις μεταξύ των δύο αυτών κατηγοριών των σωματιδίων.

Οι δυνάμεις, και τα σωματίδια που τις προκαλούν, προήλθαν κατά τη γέννηση του Σύμπαντος, όταν η θερμοκρασία ήταν ένα τετράκις εκατομμύρια °C. Στη συνέχεια διαχωρίστηκε πρώτη η βαρυτική δύναμη και ακολούθησαν οι υπόλοιπες.

Έχουμε πειστεί ότι η έρευνα για διατύπωση αυτής της

τελικής θεωρίας ξεκινάει από τις προσπάθειες για ενοποίηση των τεσσάρων δυνάμεων που αναφέραμε, και αυτό είναι το ίδιο σαν να λέμε ότι ξεκινάει από την ενοποίηση των δύο γνωστών μας θεωριών, της Γενικής Σχετικότητας και της Κβαντικής θεωρίας.

Πράγματι, η Γενική Σχετικότητα, όπως είπαμε, περιγράφει με μαθηματικές σχέσεις, τη γεωμετρική δομή του χωρόχρονου και, φυσικά, τα χαρακτηριστικά της βαρυτικής δύναμης, σε κάθε σημείο του.

Η κβαντική θεωρία, από το άλλο μέρος, περιγράφει, με τον τρόπο της, και τις τρεις υπόλοιπες δυνάμεις, τις δύο πυρηνικές και την ηλεκτρομαγνητική.

Μπορούμε, λοιπόν, να πούμε ότι η ενοποίηση των τεσσάρων δυνάμεων σημαίνει ουσιαστικά την ενοποίηση των τριών τελευταίων δυνάμεων της κβαντικής θεωρίας με την βαρύτητα της γενικής σχετικότητας.

Ωστόσο, αυτή η ενοποίηση δεν είναι τόσο απλό πράγμα όσο φαίνεται. Υπάρχουν δύο μεγάλες και, προς το παρόν, αξεπέραστες δυσκολίες που οφείλονται στις διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στη Γενική Σχετικότητα και την Κβαντική θεωρία.

Μία διαφορά είναι ότι η γενική θεωρία της Σχετικότητας είναι μια αιτιοκρατική (ντετερμινιστική) θεωρία, ενώ η κβαντομηχανική κυριαρχείται από την "αρχή της απροσδιοριστίας" του Heisenberg, που την κάνει πιθανοκρατική. Η γενική σχετικότητα δίνει σαφή και οριστικά αποτελέσματα, ενώ τα αποτελέσματα της κβαντομηχανικής είναι προεγγιστικά και πάντα με πιθανότητες.

Ο St. Hawking, στο βιβλίο του "Το χρονικό του χρόνου" γράφει: "Φαίνεται ότι η αρχή της απροσδιοριστίας, στην οποία βασίζεται η κβαντομηχανική, είναι ένα θεμελιώδες χαρακτηριστικό του Σύμπαντος. Η βασική δυσκολία να ανακαλύψουμε μια θεωρία που να ενοποιεί την βαρύτητα με τις άλλες δυνάμεις, οφείλεται στο γεγονός ότι η Γενική Σχετικότητα, που ασχολείται κατά κύριο λόγο με την βαρύτητα, είναι μια κλασική θεωρία, δεν ενσωματώνει δηλ. την αρχή της απροσδιοριστίας"

Άλλη σημαντική διαφορά είναι η "αρχή της συμπληρωματικότητας ή δυαδικότητας" του Bohr, στην κβαντομηχανική, κατά την οποία κάθε σωματίδιο στη μικροφυσική μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει δύο υποστάσεις μία σωματιδιακή και μία κυματική, που του αποδίδονται ανάλογα με τα φαινόμενα που προκαλεί. Ένα ηλεκτρόνιο π.χ. μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι τότε σωματίδιο και τότε κύμα. Ερμηνεύει το φωτοηλεκτρικό φαινόμενο, με την επαληθευθείσα άποψή του ότι το φως έχει δυαδική υπόσταση και πρέπει να θεωρείται ότι μεταδίδεται όχι μόνο σαν κύμα, όπως πιστευόταν, αλλά και σαν βροχή άυλων σωματιδίων, των λεγόμενων "φωτόνιων".

Η δυαδικότητα φαίνεται ότι είναι χαρακτηριστικό και του μακρόκοσμου, πολλά στοιχεία του οποίου τα θεωρούμε και με τις δύο υποστάσεις τους, όπως π.χ. τον άνθρωπο ως ύλη και ως πνεύμα.

Στις ανωτέρω δυσκολίες πρέπει να προστεθούν και αυτές που οφείλονται στην ανεπάρκεια του σημερινού επιπέδου της τεχνολογίας, που, σε πολλές περιπτώσεις,

δεν επιτρέπει την πραγματοποίηση ασφαλών πειραμάτων.

Παρ' όλα αυτά, οι σημερινοί επιστήμονες επιμένουν να οραματίζονται ότι η θεωρία που ενοποιεί όλους τους φυσικούς νόμους πρέπει να υπάρχει, και ότι οι άνθρωποι μπορούν να την διαμορφώσουν.

Στις σχετικές προσπάθειες επεστράτευσαν και τη φαντασία τους, αυτό το χάρισμα που η φύση έδωσε στους ανθρώπους, για να ομορφαίνει τόσο τη ζωή μας.

Όλοι οι σημερινοί επιστήμονες-ερευνητές ορμώνονται από φαντασία και οράματα διατυπώνουν τις θεωρίες τους από τις οποίες άλλες επαληθεύονται εκ των υστέρων, (θεωρία της σχετικότητας), άλλες απορρίπτονται (δομή του ατόμου με πρότυπο το ηλιακό σύστημα) και άλλες παραμένουν ως τώρα ανεπαλήθευτες (χώροι πολλών διαστάσεων κ.ά.)

Ας δούμε τι συνέβη στην προκειμένη περίπτωση, με τις προσπάθειες για ενοποίηση των τεσσάρων δυνάμεων.

Το 1921 ο Γερμανός φυσικομαθηματικός Theodor Kaluza (1885-1954), επεδίωξε μια γενίκευση της Γενικής θεωρίας της Σχετικότητας, εξετάζοντας την αλληλεπίδραση αυτής της θεωρίας και της ηλεκτρομαγνητικής δύναμης. Για τη μελέτη του χρειάστηκε να υιοθετήσει ένα χώρο 5 διαστάσεων. (Για του χώρους πολλών διαστάσεων, τεύχος 26, με τη θεωρία του χάους). Το 1926 στις προσπάθειες του Kaluza προστέθηκαν και οι προσπάθειες του επίσης Γερμανού μαθηματικού Oscar Klein, με αποτέλεσμα να εμφανιστεί η λεγόμενη θεωρία Kaluza-Klein που ενώνει την Γενική Σχετικότητα με την κβαντική πεδιακή θεωρία, - η οποία, προσπαθεί να εξηγήσει τις αλληλεπιδράσεις των θεμελιωδών δυνάμεων, - σε ένα χώρο με 11 διαστάσεις

Η θεωρία Kaluza-Klein δεν ευδοκίμησε λόγω των παράξενων μαθηματικών παραδοχών της που δεν έγιναν κατανοητές.

Το 1949 ο Einstein προσέθεσε μια θεωρία για την ενοποίηση των πεδίων, με την οποία ισχυριζόταν ότι τα πεδία της βαρύτητας και του ηλεκτρομαγνητισμού είναι δύο εκδηλώσεις μιας μόνο παγκόσμιας δύναμης. Αυτή τη δύναμη την περιέγραψε με τέσσερις μαθηματικές εξισώσεις που, όπως φανταζόταν, ήταν εξαιρετικά πειστικές. Προσέθετε όμως ότι, τουλάχιστον μέχρι τότε, δεν είχε υπάρξει πειραματική απόδειξη που θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για υποστήριξη της θεωρίας του και ούτε μέχρι σήμερα έχει υπάρξει.

Ενθάρρυνση στις προσπάθειες των επιστημόνων έδωσαν οι Αμερικανοί φυσικοί Steven Weinberg και Sheldon Glashow καθώς και ο Πακιστανός φυσικός Abdus Salam, οι οποίοι, στα τέλη της δεκαετίας του 60, με βάση τη κβαντική πεδιακή θεωρία, ανέπτυξαν μια ενοποιητική μέθοδο η οποία πραγματεύεται την ηλεκτρομαγνητική και την ασθενή πυρηνική δύναμη. Αυτή η μέθοδος, που καλείται τώρα "ηλεκτροασθενής θεωρία" (electroweak theory), είχε αξιοσημείωτη επιτυχία και έχει γίνει ευρέως αποδεκτή. Ήταν η πρώτη επιτυχής ενοποιητική προσπάθεια που α-

φορούσε μόνο τις δύο δυνάμεις που είπαμε, και που, για μερικούς, σήμαινε την απαρχή και άλλων επιτυχών προσπαθειών που θα κατέληγαν στην τελική ενοποίηση.

Οι ενοποιητικές θεωρίες που προέκυψαν από τις σχετικές προσπάθειες δεν είναι πλήρεις αφού δεν περιλαμβάνουν την βαρύτητα. Αφ' ετέρου περιέχουν πολλές παραμέτρους που ο προσδιορισμός τους θα μπορούσε να γίνει μόνο με πειράματα, που ως τώρα δεν απέδωσαν κάτι σημαντικό.

Από μερικές θεωρίες προκύπτει ότι η ενοποίηση των τριών από τις τέσσερις δυνάμεις (δηλ. με εξαίρεση την βαρύτητα), ώστε να θεωρηθούν και οι τρεις σαν εκδήλωση μιας και μοναδικής δύναμης, θα μπορούσε να γίνει αν τα αλληλεπιδρώντα σωματίδια τους θα είχαν μια πολύ μεγάλη ενέργεια που ονομάστηκε "Ενέργεια της Μεγάλης Ενοποίησης". Όμως, ένας επιταχυντής τόσο ισχυρός που να επιταχύνει σωματίδια στην ενέργεια της μεγάλης ενοποίησης, πρέπει να είναι τόσο μεγάλος όσο ο όγκος του ηλιακού μας συστήματος!!!

Έτσι είναι αδύνατο να ελέγξουμε άμεσα, με εργαστηριακά πειράματα, τις Μεγάλες Ενοποιητικές Θεωρίες. Ας αφήσουμε το ότι οι θεωρίες ενοποίησης των τριών δυνάμεων εξαρτώνται στοιχειωδώς από την κβαντομηχανική, η οποία περιέχει τη γνωστή μας απροδιοριστία.

Τελευταία ερευνείται μια νέα θεωρία για τη σύσταση των μικροσωματιδίων, που θεωρείται ότι θα βοηθήσει τις ενοποιητικές προσπάθειες των επιστημόνων. Είναι η "θεωρία των χορδών".

Σύμφωνα μ' αυτή τη θεωρία, τα θεμελιώδη συστατικά του σύμπαντος δεν είναι σημειακά σωματίδια αλλά μικροσκοπικά μονοδιάστατα νήματα, κάτι σαν απείρωσ λεπτά λαστιχάκια, ή αλλιώς σαν χορδές, που ταλαντώνονται.

Αυτές οι χορδές είναι τα υπομικροσκοπικά συστατικά που απαρτίζουν τα σωματίδια από τα οποία φτιάχνονται τα άτομα. Οι χορδές είναι τόσο μικρές - κατά μέσον όρο έχουν μήκος περίπου ίσο με ένα κλάσμα με αριθμητή το 1 και παρονομαστή το 1 με 33 μηδενικά - του χιλιοστού του μέτρου, που φαίνονται σαν σημεία ακόμη κι' αν τα εξετάζουμε με τον πιο ισχυρό εξοπλισμό.

Για να δούμε μια χορδή, θα χρειαστούμε έναν επιταχυντή στο μέγεθος του γαλαξία μας (περίπου 100.000 έτη φωτός!!!)

Καθένας από τους τρόπους με τους οποίους πάλλεται κάθε χορδή, στη θεωρία των χορδών, εμφανίζεται με τη μορφή σωματιδίου, του οποίου η μάζα και τα φορτία καθορίζονται από τον τρόπο ταλάντωσης της χορδής. Το ηλεκτρόνιο είναι μια χορδή που πάλλεται μ' έναν τρόπο, το κουάρκ (συστατικό του πρωτονίου) είναι μια χορδή που πάλλεται αλλιώς κ.ο.κ.

Η θεωρία των χορδών προτείνει ότι κάθε μορφή ύλης, και όλες οι δυνάμεις, προκύπτουν από το ίδιο βασικό συστατικό, τις παλλόμενες χορδές.

Μ' αυτή την ευφάνταστη άποψη για τη σύσταση των σωματιδίων μπορεί να εξηγηθεί η δυαδικότητα που αναφέραμε όλων των υλικών και αύλων στοιχείων του Σύ-

μπαντος, τα οποία θεωρούνται ότι είναι όλα παλλόμενες χορδές, άσχετα αν φαίνονται σε μας σαν σωματίδια. Η θεωρία των χορδών είναι ήδη μια ενοποίηση.

Στο βιβλίο "Η Κοσμολογία της Νόησης" των Δανέζη-Θεοδοσίου, διαβάζουμε:

"Ένα από τα παράξενα φαινόμενα που προβλέπει η θεωρία των χορδών σχετίζεται με την πρόβλεψη ενός παράλληλου προς το δικό μας Σύμπαν, το οποίο μορφοποιείται στο πλαίσιο άλλων διαστάσεων.

Το παράλληλο αυτό Σύμπαν, μολονότι δεν είναι δυνατόν να το αντιληφθούμε μέσω των αισθήσεών μας, εν τούτοις έχει τους δικούς του γαλαξίες, άστρα και πλανήτες. Το αντιλαμβανόμαστε μόνο μέσω των βαρυτικών δυνάμεων που ασκεί πάνω στο δικό μας Σύμπαν, ενώ οι αισθήσεις μας θα το αντιληφθούν μόνο σαν σκοτεινή ύλη, δηλ. σαν κενό μέσα στα όρια του αισθητού από τον άνθρωπο Σύμπαντος".

Η θεωρία των χορδών απαιτεί έναν χωρόχρονο δέκα διαστάσεων για να διατυπωθεί με συνεπή μαθηματικό τρόπο, αλλάζοντας έτσι τις αντιλήψεις μας για τον χωρόχρονο.

Επίμονες έρευνες, κατά την τελευταία δεκαετία, σε ολόκληρο τον κόσμο έχουν αποκαλύψει ότι η νέα αυτή προσέγγιση για την περιγραφή της ουσίας της ύλης, με την θεωρία των χορδών, εξομαλύνει τις διαφορές ανάμεσα στη γενική σχετικότητα και τη κβαντομηχανική.

Η θεωρία αυτή, αν και έχει ακόμα πολύ δρόμο μπροστά της, θεωρείται ότι έχει την δύναμη να αποδείξει ότι όσα θαυμαστά συμβαίνουν στο Σύμπαν μας αντανακλούν μια μεγαλειώδη φυσική αρχή, μια κυρίαρχη μαθηματική εξίσωση.

Με τον καιρό, αναπτύχθηκαν πέντε σχετικές θεωρίες, η κάθε μια με διαφορετικό τύπο χορδών, προσπαθώντας να εξηγήσουν τη σύσταση των σωματιδίων του Σύμπαντος. Οι πέντε αυτές θεωρίες συνδέονται με ένα πλέγμα σχέσεων μεταξύ τους, με τρόπο που να κάνει τους επιστήμονες να σκεφτούν ότι είναι δυνατόν να υπάρχει μία υποκείμενη θεωρία που να συνδέει και τις πέντε. Αυτή η θεωρία, που, αν κάποτε τελειοποιηθεί, θα λύσει το πρόβλημα της σύστασης του Σύμπαντος, ονομάστηκε "θεωρία Μ". Πολλά, όμως, από τα χαρακτηριστικά της δεν έχουν ακόμα κατανοηθεί. Η θεωρία αυτή αναφέρεται σε χωρ11 διαστάσεων.

Πάντως η θεωρία των χορδών είναι η περισσότερο υποσχόμενη προσπάθεια για τη διαμόρφωση της θεωρίας του παντός.

Συμπεράσματα

1. Είναι φανερό η πίστη των σημερινών επιστημόνων ότι η κορυφή της πυραμίδας, δηλ. η θεωρία του παντός, υπάρχει και ότι μπορεί η φυσική επιστήμη να αναρριχηθεί μέχρι εκεί. Γι' αυτό άλλωστε γίνονται οι τόσες προσπάθειες. Είναι κι' αυτή μια πίστη χωρίς απόδειξη. Η απόδειξη θα έλθει μόνο εάν και όταν, αυτή η θεωρία, διατυπωθεί και επιβεβαιωθεί πειραματικά, οπότε, κατά τον

Hawking, όπως είπαμε, θα έχουμε συναντήσει τον νου του Θεού.

2. Η φαντασία παίζει, κι αυτή, πρωτεύοντα ρόλο στην αντίληψη του Σύμπαντος, όπως η παρατήρηση και το πείραμα, και πολλές φορές καταλήγει στις πιο παράξενες θεωρίες. Ο σύγχρονος Αμερικανός φυσικός Hugh Everett, το 1957, ανακοίνωσε την άποψή του πως ό,τι, κατά την κβαντική θεωρία, δεν μπορεί να προσδιοριστεί, λόγω της πιθανοκρατικής της σύστασης, υπάρχει σε άλλους κόσμους ασυνειδητοποιήτους από τους ανθρώπους, και μάλιστα σε τόσους άλλους κόσμους όσα αποτελέσματα δεν μπορεί να προβλέψει η πιθανοκρατική αυτή θεωρία!!.

3. Η θεωρία του παντός, οπωσδήποτε θα αφορά και θα περιορίζεται στο δικό μας, ανθρώπινο Σύμπαν, που, όπως και άλλοτε έχουμε πει, δεν είναι το πραγματικό, αλλά αυτό που εμείς θεωρούμε πραγματικό. Αυτό, εν μέρει, είναι παρήγορο αν το σκεφτούμε καλά.

4. Είναι φυσικό να αναρωτηθούμε: Τι θα γίνει μετά την, τυχόν, επιτυχή διαμόρφωση αυτής της θεωρίας; Μήπως επαναληφθούν τα όσα συνέβησαν μετά την ενοποίηση ύλης και ενέργειας, επιστημονική επιτυχία που οδήγησε στην ατομική βόμβα; Μήπως όποιοι γίνουν κύριοι της τελικής μαθηματικής εξίσωσης, που θα χαρακτηρίζει τη θεωρία του παντός, θα γίνουν μαζί και κύριοι του Σύμπαντος μας, με όλες τις επιπτώσεις που αυτό μπορεί να επιφέρει στην εν γένει ελευθερία όλων των όντων του Σύμπαντος;;

Και μήπως, παρ' όλες τις πραγματικές δυσκολίες που έχουν οι προσπάθειες διαμόρφωσης της θεωρίας του παντός, εμείς πρέπει να ευχόμαστε ποτέ να μη καρποφορήσουν αυτές;

Ο καθένας μας ας σχηματίσει τη γνώμη του μετά τα όσα αναφέραμε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. St, Hawking "Το Χρονικό του Χρόνου" Εκδ. Κάτοπτρο 1989
2. Jonathan Powers "Φιλοσοφία και Νέα Φυσική" Πανεπ. Εκδ. Κρήτης 2000
3. Δανέζη-Θεοδοσίου "Η Κοσμολογία της Νόησης" Εκδ. Διάυλος 2003
4. Bryan Green "Το Κομψό Σύμπαν" Εκδ. Ωκεανίδα 2004
5. Jim-Al-Khalili "Quantika Παράδοξα" Εκδ. Τραυλός 2005
6. "The Book of Popular Science" Εκδ Grollier N.Y. 1957
7. Weisskopf "Η Κβαντική Επανάσταση" Εκδ. Κάτοπτρο 1994
8. St. Hawking "Το Σύμπαν σ' ένα καρδούτσουφλο" Εκδ. Κάτοπτρο 2001
9. Ν. Ταμπάκη "Από τη Φυσική στη Μεταφυσική" Εκδ. Δαίδαλος 2003
10. R. Penrose "The Road to Reality" Ed. J. Cape 2004
11. White-Gribbin "Stephen Hawking" Εκδ. Κάτοπτρο 1992.
12. Ε.Ν.Οικονόμου "Η Φυσική Σήμερα" τόμοι Ι, ΙΙ. Παν. Εκδ. Κρήτης 2003.

ΟΛΥΜΠΙΑΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΣΩΜΑΤΟΣ

Του ΓΙΩΡΓΟΥ ΦΑΡΑΝΤΟΥ

Καθηγητή Φιλοσοφίας στο ΤΕΦΑΑ Πανεπιστημίου Αθηνών

Α'. ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ -ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Η Ολυμπία

Σε μία πινακίδα της Πύλου εμφανίζεται ένα ιδεόγραμμα που σημαίνει «10 άνθρωποι» και δίπλα σ' αυτό έχουμε το πρωτοελληνικό όνομα U-ru-ri-za-za που σημαίνει απ' την Ολυμπία, ένα απ' τα αρχαιότερα τοπωνύμια της Ελλάδας.

Το όνομα αυτό αναφέρεται σε έναν τόπο ο οποίος ήδη στην αρχαιότητα χαρακτηρίστηκε κάλλιστος τόπος της Ελλάδας [Λυσίας 33,2]. Η Ολυμπία ανήκε στην Αρκαδία και μάλιστα στην Τριφυλία και περιήλθε μετά από πολλές δυσκολίες στην Ήλιδα. Ήδη στην αρχαιότητα αναφέρεται για την Ολυμπία το όνομα Άλις, κατάφυτο άλσος με αγριελιές, πλατάνια, πεύκα και άλλα δένδρα, το οποίο μαρτυρεί προϊστορική θρησκεία, ιερό τόπο και ιερό περιβάλλον. Ο ιερός αυτός τόπος, ως γνωστόν, κατέστη κατά την διαδρομή των αιώνων μέγας τόπος αγώνων, των Ολυμπιακών Αγώνων, και τόπος πολιτισμού του σώματος τα οποία αποτέλεσαν το καύχημα της Ολυμπίας.

Ω Μητέρα

Χρυσοστέφανων άθλων

Ολυμπία

Δέσποινα αλήθειας,

γράφει ο Πίνδαρος και ο Πανσανίας συμπληρώνει [Ηλιακά Α., XI, I] «Πολλά και διάφορα θα μπορούσε να ιδεί κάποιος στους Έλληνες και να ακούσει αξιοθαύμαστα πράγματα, όμως για τα δρώμενα στην Ελευσίνα και για τον αγώνα στην Ολυμπία υπάρχει φροντίδα απ' το θεό».

Ο υπερτονισμός του τόπου της Ολυμπίας, ποτέ δεν μείωσε την ελληνική σημασία του τόπου αυτού και η σημασία αυτή δεν έγκειται μόνο στην ιστορία του αλλά και στην ερμηνεία του, ως ενότητας τόπου και οικουμένης.

Έτσι έχουμε μια ενότητα μεγάλου τόπου όπου κυριαρχούν το «Στόμιον» και η «Άλις» σε έναν οικουμενικό ορίζοντα παιδείας και πολιτισμού, εδώ κατ' εξοχήν του σώματος.

Οι Μύθοι

Η Ολυμπία είναι κοιτίδα ολόκληρου Μυθολογικού Κέντρου, του Μυθολογικού Κύκλου της Ολυμπίας ο οποίος παρουσιάζει πολλά ιζηματογενή επίπεδα των οποίων το ανάγλυφο μπορούμε να εξιχνιάσουμε μέσα στους μύθους, όταν μάθουμε να διαβάζουμε και να κατανοούμε τι κρύβεται πίσω απ' αυτούς.

Οι Μύθοι αυτοί έχουν αποτυπωθεί στα μεγάλα έργα τέχνης της Ολυμπίας, στην ιστορία, τη θρησκεία, τα Ολύμπια, τους Αγώνες και τη φιλολογία της Ολυμπίας και αποτελούν μοναδικό δρόμο για την ερμηνεία και κατανόηση της ολυμπιακής παράδοσης και παιδείας. Όπως στην είσοδο των Δελφών υπήρχε το περίφημο «Γνώθι σ' αυτόν» και «Μηδείς αγεωμέτρως εισήτω» έτσι και στην Ολυμπία υπήρχε πάνω στο Ανατολικό αέτωμα του Ναού του Διός η αριστουργηματική γλυπτική απεικόνιση, οι ανοιχτές σελίδες για το πώς πρέπει να προσεγγίζουμε την Ολυμπία. Το ίδιο ισχύει και για το Δυτικό Αέτωμα της εκχειρίας.

Το Ανατολικό Αέτωμα του Ιερού του Διός μάς δείχνει ότι κατ' αρχήν έχουμε να κάνουμε με αγώνες ζωής και θανάτου, με πολλαπλούς φόνους και πολλούς φονιάδες. Το αριστούργημα αυτό, ανατολικό και δυτικό Αέτωμα, σώζονται σε σπαράγματα, στο Μουσείο της Ολυμπίας, και αρκούν για να μας δείξουν τη σημασία τους και αρκούν επίσης ως κεφάλαια διδακτέας ύλης της Ολυμπιακής Παιδείας.

Στο περίφημο λοιπόν Ανατολικό Αέτωμα εμφανίζεται στο μέσον ο Ζεός ως Ελλανοδίκης, δεξιά του Διός εμφανίζεται ο Οινόμαος και η σύζυγός του Στερόπη, ο Ηνίοχος Μυρτίλος, άλογα απ' το Τέθριππο του Οινόμαου δώρα του Άρη, δύο άλλες μορφές, ίσως Μάντιες ίσως του Μαντείου της Ολυμπίας και στην κόγχη ο ποταμός Κλαδέος κατακεκλιμένος. Αριστερά του Διός εμφανίζονται ο Πέλοψ, η σύζυγός του και κόρη του Οινόμαου Ιπποδάμεια, μυθολογικά κύρια πρόσωπα της Ολυμπίας, το τέθριππον, υπηρέτρια, Μάντης ο Αρκάς και στην κόγχη ως φυσικό φαινόμενο

κατακεκλιμένος ο ποταμός Αλφειός. Τι δείχνει το Αέτωμα αυτό; Δείχνει ολόκληρο το δράμα των αρχών της Ολυμπίας. Ο Πέλοψ ο υιός του Τάνταλου τον οποίο αφού κατέσφαξε ο πατέρας του τον μαγείρεψε και τον πρόσφερε ως φαγητό στους θεούς, το θρυλούμενο αυτό ανάγκασε τον Γρηγόριο τον Θεολόγο να ανακράξει «*ποῦ δέ θέσεις τὴν Πέλοπος κρεουργίαν πεινῶντας θεοὺς ἐστιῶσαν καὶ φιλοξενίαν πικρὰν καὶ ἀπάνθρωπον;*» [Εισ τα Άγια Φώτα, Ε' ΒΕΠΕΣ 60, σελ 74, 26-27]. Ο Ποσειδών με εντολή των θεών ανάστησε και ηράσθη τον Πέλοπα. Τον έφερε στον Όλυμπο, του δώρισε τα άλογα του Τέθριππου με τα οποία πετώντας ήλθε στην Ολυμπία να ζητήσει σε γάμο την κόρη του Οινόμαου Ιπποδάμεια, την οποία είχαν ζητήσει σε γάμο άλλοι 13 Μνηστήρες τους οποίους είχε φονεύσει ο Οινόμαος.

Αυτό συνέβαινε διότι όλους τους προκαλούσε σε αρματοδρομία, πριν από το γάμο, απ' την Ολυμπία μέχρι τον Ισθμό. Τους έδινε μισή ώρα χρόνο που αυτός θυσιάζε κάπρο στους θεούς και τους παραχωρούσε την Ιπποδάμεια στο άρμα τους. Αργότερα σε τομάρια κάπρου ορκίζονταν όσοι έπαιρναν μέρος στους Ολυμπιακούς Αγώνες. Ο Πέλοψ τον οποίο ερωτεύθηκε η Ιπποδάμεια, σε συνεννόηση με αυτή και τον Ηνίοχο του Οινόμαου Μυρτίλο ο οποίος είχε ερωτευθεί και αυτός την Ιπποδάμεια, και του υποσχέθηκε την Ιπποδάμεια την πρώτη νύχτα του γάμου, οργάνωσε το φόνο του Οινόμαου με δόλο. Αλλάξαν τον άξονα του άρματος του Οινόμαου και έτσι Πέλοψ, κόρη και Ηνίοχος τον εφόνευσαν. Ο Πέλοψ αθέτησε το λόγο του και φόνευσε με δόλο τον Μυρτίλο γιό του Ερμή, έγινε βασιλιάς στην Πίσα και θεμελίωσε τους Ολυμπιακούς Αγώνες.

Στο Αέτωμα οι μορφές ούτε προς τα μέσα κοιτάζουν τον εαυτό τους, ούτε προς τα έξω τους θεατές, ούτε κηρύττουν ούτε διδάσκουν, αλλά δείχνουν τη σημασία των γεγονότων, τη μετάβαση απ' την προϊστορία στην ιστορία του γένους και την ελεύθερη ατομικότητα του

ανθρώπου ως μετόχου παιδείας και μόρφωσης.

Η θρησκεία

Το θρησκευολογικό ανάγλυφο της Ολυμπίας δείχνει ότι εδώ μπορούμε να παρακολουθήσουμε ολόκληρη την ιστορία της θρησκείας απ' τους πρωτοελληνικούς χρόνους μέχρι τις μέρες μας. Στην αρχή έχουμε προϊστορικούς λαούς εδώ, οι οποίοι γύρω από ένα «Στόμιον» αναπτύσσουν πρωτόγονες μορφές θρησκείας: Μαναδυναμισμός, Ταμπουϊσμός, Τοτεμισμός, Δενδρολατρεία, Ιωμορφοτισμό και Ανθρωπομορφοτισμό, χθόνιες λατρείες γονιμότητας απ' όπου και το σεληνιακό Ημερολόγιο, γλώσσα, και παιχνίδια αγώνες γυναικών στα πλαίσια ενός μεγάλου Μητριάρχικου πολιτισμού.

Απ' την φάση αυτή κατάγονται η ιερά αγριελιά απ' όπου αργότερα ο κότνις, τα ιερά ζώα όπως ο κάπρος και τα άλογα, ο ιερός περιβόλος, η Άλτις, το Πυρ, απ' όπου η Ολυμπιακή φλόγα, οι θυσίες, το Μαντείο της Ολυμπίας, αρμόδιο για θέματα πολέμου (εξ ου πολλά πολεμικά αφιερώματα), φετίχ όπως η ράβδος του κήρυκα έναρξης των αγώνων και του παιδοτρύβη, λουτρά, κοπή Ιερού χρήματος, η γύμναση ως λατρευτική πράξη, εξ ου και Γυμναστική.

Όταν έφθασαν οι Έλληνες στην Ολυμπία ειρηνικά είτε δια της βίας συνενώθηκαν με τους Πρωτοέλληνες πήραν απ' αυτούς τον πολιτισμό τους και επέβαλαν σ' αυτούς νέα ουράνια θρησκεία το Πάνθεον, η οποία είναι πατριαρχική θρησκεία δείγμα πατριαρχικού πολιτισμού. Τη θέση της Magna Mater, της Ιπποδάμειας, πήρε τώρα ο Πέλοψ-Δίας και αυτή έγινε σύζυγος του ως Ιπποδάμεια-Ήρα, το Μαντείο της Ολυμπίας έγινε Μάντειο του Διός, οι αγώνες από παιχνίδια-αγώνες γυναικών έγιναν αγώνες ανδρών όπου καταπιέστηκε και εξοβελίστηκε η γυναίκα. Τελικά στην Ολυμπία είχαμε ένα ιερό τόπο με τα Ολύμπια ως μεγάλη εορτή με πάνω από ογδόντα διάφορους Ναούς, ιερά, κενοτάφεια, βωμούς και Μαντεία.

Όταν έφθασε ενωρίς ο Χριστιανισμός στην Ολυμπία, μεταβλήθηκε το εργαστήριο του Φειδία σε παλαιοχριστιανική Βασιλική και δεν πειράχθηκαν τα αρχαία ιερά. Ο ανδριάς του Διός της Ολυμπίας στα 426 μ.Χ. περίπου μεταφέρθηκε στα Ανάκτορα της Κων/λεως όπου έγινε παρανάλωμα πυρός το 475 μ.Χ., έμεινε 50/60 χρόνια στην Κων/λη αρκετά για να καθορίσει την εικόνα του Χριστού Παντοκράτορα στο Χρυσοτρι-

κλίνιουμ της Αγίας Σοφίας και στα νομίσματα του Ιουστινιανού όπως και την εμφάνιση των Επισκόπων και Ιερέων της ανατολικής εκκλησίας κάτι που φθάνει μέχρι σήμερα.

Σήμερα η Ολυμπία ανήκει στη Μητρόπολη Ολυμπίας και Τριφυλίας και πριν από κάθε σύγχρονη Ολυμπιάδα ένα απ' τα προβλήματα είναι ποιους και πόσους Ναούς θα έχουμε στην περιοχή των αγώνων.

Η Τέχνη

Η Ολυμπία και οι Ολυμπιακοί Αγώνες συνδέονται άμεσα με την Τέχνη, είναι οι ίδιοι οι αγώνες θέμα τέχνης και Αισθητικής. Όλοι όσοι μετέχουν των αγώνων αυτών είτε στην αρχαιότητα είτε σήμερα συμμετέχουν υπό τις κατηγορίες του καλού, του ωραίου. Η ανάληψη και επεξεργασία της Ολυμπίας και των Ολυμπιακών Αγώνων απ' την παγκόσμια τέχνη αποτελούν κεντρικό θέμα της Ολυμπιακής παιδείας. Η Ολυμπιακή παράδοση αποτέλεσε και αποτελεί βάθρο του παγκόσμιου πολιτισμού του σώματος, Άλση, Λουτρά, κρήνες, στάδια, παλαίστρες, διαιτολόγια, εστιατόρια, αθλητικές εγκαταστάσεις της Ολυμπίας αποτελούν κορυφαία δείγματα αυτού του σωματολογικού πολιτισμού.

Η ιστορία

Η ιστορία των Ολυμπιακών Αγώνων αρχίζει με μια μεγάλη και θεμελιώδη διάκριση ανάμεσα στους αρχαίους ολυμπιακούς Αγώνες και στους σύγχρονους διεθνείς και παγκόσμιους, κατ' όνομα Ολυμπιακούς Αγώνες. Η σχέση μεταξύ των δύο αυτών μορφών δεν είναι η αναβίωση ούτε η ανασύσταση αλλά αυτό που λέει ο Πίνδαρος η «μνάμα» (εγώ δεν κάνω τίποτα άλλο απ' το να εξεγείρω την μνήμη). Αυτό να κάνουμε και μες και αυτό αρκεί.

Όσο περισσότερη μνήμη, όχι προγονοπληξία, ή αρχαιολατρεία αλλά στροφή προς τις ζωηφόρες πηγές, τόσο λιγότερη εμπορευματοποίηση, σώου, αναβολικά, μοσχεύματα, βιονική, ιδεολογία, εκποίηση, οικονομική, θρησκεία των μυώνων και των ρεκόρ και ρομπότ με ανθρώπινο πρόσωπο.

Θεμελιωτή των Ολυμπιακών Αγώνων θεωρούμε τους Πρωτοέλληνες, και διαμορφωτές και τελειωτές των Ολυμπιακών Αγώνων θεωρούμε τους Έλληνες και μάλιστα τον κόσμο των αρχαίων Ελληνικών πόλεων. Η ελληνική Οικουμένη αποτελεί κληρονόμο, συνεχιστή και δικαιούχο των Ολυμπιακών Αγώνων. Το

Imperium Romanum αποτελεί φιλικό δέκτη, αλλά όχι κληρονόμο, ευτελιστή των Ολυμπιακών Αγώνων και παράγοντα ο οποίος οδήγησε στην κατάλυσή τους. Ότι συνεχίζεται αποτελεί πράξη εμμονής, αντίστασης αλλά και επιβίωσης και καχεξίας. Χρειάστηκε πάλι πάνω από μία χιλιετία για να αποκτήσουμε μια νέα σχέση με τους αγώνες αυτούς και μια νέα οπτική όσον αφορά τις δυνατότητες μιας Ολυμπιακής σωματολογικής θεώρησης του αθλητισμού και του πολιτισμού του σώματος.

Οι Ολυμπιακές παραδόσεις μπορεί να χάθηκαν μεν αλλά δεν έπαψαν να επηρεάζουν ως παιδευτικό αγαθό τις μορφωτικές παραδόσεις πολλών λαών.

Β'. ΟΙ ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΕΣ ΒΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Το καύχημα της Ολυμπίας

Τον πολιτισμό του σώματος, κέντρο της Ολυμπιακής παιδείας, τον αποκαλούμε καύχημα της Ολυμπίας. Ο πολιτισμός αυτός αρχίζει απ' την θεώρηση του τόπου, την οργάνωση και διοίκηση των θεσμών, την ενότητα αγώνων και πολιτισμού και φθάνει μέχρι το νόημα των αγώνων και του πολιτισμού αυτού.

Η σύγκληση των αγώνων, η συμμετοχή, η προετοιμασία, οι υποδομές, οι εορτές, η έλλογη τάξη, οι κανόνες, η εκχειρία, η διαιτητική, η διαμονή, η προπόνηση, η αγωνιστική, οι νίκες, οι θρίαμβοι, τα στάδια, τα λουτρά, τα ήθη και έθιμα, η καθημερινότητα μεταξύ δύο Ολυμπιάδων, η θέα και οι θεωροί, όλα το καθημερινό και το θείο αποτελούν στοιχεία του Ολυμπιακού σωματολογικού πολιτισμού, παράδοσης και παιδείας.

Ολόκληρο αυτό το σύστημα παιδείας ηγάζει και βασίζεται σε μια ολική θεώρηση του ανθρώπου ως ενότητας σώματος και πνεύματος, κοσμικού παράγοντα και πολίτη, απόμου και πολιτικού όντος.

Το σώμα

Εάν ρωτούσαμε κάποιον σύγχρονο (μέσο άνθρωπο) του δυτικού πολιτιστικού κύκλου τι είναι ανθρώπινο σώμα, τι σημαίνει «το σώμα μου» «έχω σώμα» «είμαι σωματικά» κτλ, τότε η απάντηση που θα μας έδινε θα εκυριαρχείτο από τρεις μεγάλους οριζόντες: **απ' την αρχαία ελληνική πολιτιστική παράδοση, απ' το χριστιανισμό και απ' την σύγχρονη επιστήμη.** Δυστυχώς δεν έχουμε χρόνο να αναλύσουμε και τους τρεις αυτούς οριζόντες.

Στους Νέους Χρόνους έγινε λόγος περί ανθρώπινου σώματος ως Μηχανής,

ως βιολογικού Οργανισμού. Σήμερα γίνεται λόγος για φυσικοποίηση ή τεχνοποίηση του σώματος και του ανθρώπου, για γενετικό υλικό, για μοσχεύματα, Autoevolution, παγκοσμιοποίηση του σώματος κτλ. Η ανακάλυψη του ανθρώπινου σώματος στα τέλη του προηγούμενου αιώνα, οι νέοι κίνδυνοι, στους οποίους αυτό είναι εκτεθειμένο μάς υποχρεώνουν να τονίσουμε την Ηθική μας ευθύνη σχετικά με το ανθρώπινο σώμα - σώμα ζώου κτλ, παιδικό σώμα, άρρωστο, γηρασμένο, γυναικείο, ακμάζον, αθλητικό, κινητικό κτλ, το σώμα στην ενότητα της ταυτότητας, μοναδικότητας και αξιοπρέπειας του ανθρώπου, το σώμα στην ανθρωπολογική ενότητα του προσώπου.

Έτσι θα βλέπουμε ότι η αθλητική παιδεία και ο σωματολογικός πολιτισμός δεν βρίσκονται στο τέλος της παιδευτικής διαδικασίας αλλά στην αρχή ως προερχόμενες από ένα ανθρωπολογικό κέντρο που λέγεται φύσις του ανθρώπου.

Ο αγώνας

Αγώνας σημαίνει συνέλευση, αγορά, θέα, τόπος, στάδιο πανελλήνιοι αγώνες, άμιλλα, προσπάθεια, άσκηση, προπόνηση, μέτρηση, άθλος, κόπος, βάσανος, ικανότητα, δεξιότητα, μέτρο, νίκη, έπαθλο, δημοσιότητα, αναγνώριση και θρίαμβο.

Ο αγώνας αφορά το λέγειν, την πράξη, το διαγωνίζεσθαι, το συναγωνίζεσθαι σωματικά και πνευματικά, ελεύθερα και έλλογα, σύμφωνα με ήθος υπό τις κατηγορίες του αθλητισμού, της παιδείας και του πολιτισμού. Ο αγώνας συμβάλλει στην ατομική και συλλογική παιδεία, την εξημέρωση και την ατομική και κοινωνική ανάπτυξη.

Ο αγώνας ως φαινόμενο ψυχαγωγίας, επικοινωνίας, παιδείας, ειρήνης και διασκέδασης δεν αδιαφορεί το παιχνίδι, συνδέεται με το παιχνίδι γενετικά, ουσιαστικά και συμβολικά, συναποτελεί μια πολιτικότητα με το παιχνίδι.

Η παιδεία

Οι Έλληνες ως θεμελιωτές του πρώτου συστήματος στην ιστορία δημοκρατικής παιδείας στήριξαν το σύστημα αυτό σε δύο πυλώνες και το έστρεψαν προς την αρτίωση και τελείωση του όλου ανθρώπου. Το πρώτο αυτό σύστημα το ονόμασαν Εγκύκλιο Παιδεία και τους δύο πυλώνες του Μουσική και Γυμναστική, δηλαδή αρμονική και ενιαία παιδεία του ανθρώπου, του πνεύματος και του σώματος. Έτσι στην γενική παιδεία έχουμε

Μουσική και Γυμναστική. Σε τι διαφέρει η Ολυμπιακή παιδεία; Σε τίποτα. Στην ολυμπιακή παιδεία έχουμε Γυμναστική και Μουσική, έξαρση της σωματολογικής παιδείας, ενώ στη γενική έχουμε έξαρση της νοολογικής παιδείας μέσα σε έναν ολικό θεωρούμενο ανθρωπολογικό ορίζοντα. Δεν θα έχετε Μουσική χωρίς Γυμναστική στην πρώτη, δεν θα έχετε Γυμναστική χωρίς Μουσική στη δεύτερη, όχι περισσότερο σώμα και λιγότερο πνεύμα. Όπου αυτό ξεχάσθηκε είχε πολύ άσχημες επιπτώσεις για την παιδεία γενικά.

Το διάγραμμα της σωματολογικής Ολυμπιακής Παιδείας μάς είναι γνωστό αρχίζει απ' τον τόπο και φτάνει μέχρι την αρτίωση και τελείωση του ανθρώπου γενικά ως μια ισόροπη, αρμονική δυναμική και επίπονη διαδικασία ολομερούς μόρφωσης και ανάπτυξης του όλου ανθρώπου.

Γ' ΤΟ «ΕΥ» ΚΑΙ ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΟΛΥΜΠΙΑΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

Ποιο είναι το νόημα της Ολυμπιακής παιδείας; Τι μας διδάσκουν για το θέμα αυτό οι ολυμπιακές πηγές, η ολυμπιακή παράδοση; Ελέγχθη ότι οι Έλληνες ανακάλυψαν δήθεν τον αγώνα ή το παιχνίδι και αυτά τα κατέστησαν στοιχεία του πολιτισμού τους. Οι Έλληνες δεν ανακάλυψαν ούτε τον αγώνα, ούτε το παιχνίδι, ούτε το σώμα, ούτε τη διδασκαλία. Οι Έλληνες ανακάλυψαν κάτι άλλο πολύ υψηλό και σπουδαίο· ανακάλυψαν το «ΕΥ», το Ευ αγωνίζεσθαι, το Ευ ζην, το Ευ ήγειν, το Ευ λέγειν, το Ευ ποιείν κτλ.

Ρώτησαν και βρήκαν μεγάλες απαντήσεις και διατύπωσαν και διαμόρφωσαν θεωρία, παιδεία και πολιτισμό σχετικά με τα θέματα αυτά. Αυτό αποτελεί και τη μεγάλη δόξα και το καύχημα όχι μόνο των Ελλήνων αλλά ολόκληρης της ανθρωπότητας. Το νόημα της ολυμπιακής παιδείας διατυπώνεται σύντομα με μια εξίσωση:

ΕΥ = ΚΑΛΟΝ = ΑΓΑΘΟΝ = ΕΥΔΑΙΜΟΝ = ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ = ΑΡΕΤΗ = ΜΕΣΟΤΗΣ = ΑΚΡΟΤΗΣ

Η εξίσωση αυτή του «Ευ» για την Ολυμπιακή παιδεία ολοκληρώνεται ως εξής:

ΕΥ = ΣΩΜΑ = ΑΣΚΗΣΗ = ΑΘΛΗΣΗ = ΑΓΩΝΙΣΤΙΚΗ = ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ = ΡΩΜΗ = ΥΓΕΙΑ = ΠΑΙΧΝΙΔΙ = ΦΥΣΗ = ΕΞΥΨΩΣΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΕΡΓΕΙΑ ΤΟΥ ΟΛΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ.

Στον ορίζοντα αυτόν πρέπει να τονίσουμε την παιδευτική και πολιτιστική

μέριμνα και για τα αισθητήρια όργανα και για το σώμα μας ως πηγής αυτογνωσίας και για τα περί ημάς ως βάσης ύπαρξης και πολιτισμού.

Ο Αριστοτέλης στα Πολιτικά του τονίζει σχετικά με την σωματολογική παιδεία «πώς δεῖ προπαιδεύεσθαι» και πώς να επιδιώκουμε το «βέλτιον ήθος», ως στοιχείο δημοκρατικής παιδείας, πώς χωρίς ελλειψη ή υπερβολή πρέπει να αποφεύγουμε τη βαναυσότητα, την υποταγή σε αλλότρια συμφέροντα, το θηριώδες ήθος και να επιδιώκουμε το λεοντώδες ήθος, την «αύξησιν» και την ευδαιμονία.

Το εξώτατο νόημα της Ολυμπιακής Παιδείας, κατά τον Πίνδαρο, είναι το «υπέροχον» η νίκη, ο θρίαμβος του αγωνιστή και νικητή ανθρώπου, η (αμυνά) εκεχειρία η λύτρωση απ' την αρνηση και η θέωση του ανθρώπου. Ο ίδιος όμως Πίνδαρος [Ολυμπιονίκος V, Γ, 26] διατυπώνει τη μεγάλη πρόταση με την οποία ολοκληρώνεται η αρχαιότητα ως προσδοκία «μη ματεύσει θεός γενέσθαι» μην επιχειρήσεις παρά ταύτα να ανακηρύξεις τον εαυτό σου θεό ως αυτοεξελιχθέντα κλώνο του εαυτού σου.

Εδώ που τελειώνει η προσδοκία της αρχαίας ελληνικής παιδείας και του αρχαίου Ελληνικού πολιτισμού, εδώ ακριβώς αρχίζει μια άλλη φάση, η χριστιανική ευδοκία κατά την οποία το Απόλυτο, ο Θεός γίνεται σάρκα και προσλαμβάνει σώμα για να καταστήσει τον άνθρωπο θεό (γένεγον ενθροπος ίνα θεόν τον Άδάμ απεργάσθαι) [Γρηγ. Θεολόγος].

Εδώ αρχίζει μια νέα σωματολογική παιδεία μεγάλης σημασίας η οποία και αυτή ξεχάσθηκε συστηματικά με μεγάλες επιπτώσεις. Γι' αυτό επιτρέψτε μου να κλείσω με τους λόγους κάποιου ο οποίος θα σας ξαφνιάσει μεν αλλά δείχνει το δρόμο που οφείλουμε να διανύσουμε για να διαμορφώσουμε μια σύγχρονη και προοδευτική παιδεία του σώματος. Λέει λοιπόν αυτός ο φίλος της σωματικής παιδείας: «**Κύριοι, ή σωματική γυμνασία και ή πνευματική ανάπτυξις εισίν οί δύο πόλοι περι ούς στρέφεται ή τελεία μόρφωσις και ή τελεία άγωγή· τούτοις δέ παρακολουθεί ή ευδαιμονία, ή δόξα και τό μεγαλειόν, ό κατ' άμφοτέρα άνεπτυγμένος άνθρωπος**».

Υπογραφή:

Άγιος Νεκτάριος

Εν Κύμη τη 21η Αυγούστου του 1893

Ο ΠΛΑΤΩΝΙΚΟΣ ΜΥΘΟΣ: Ο μύθος του θανάτου και της μεταθανάτιας κρίσης

Του ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Α. ΣΤΕΦΟΥ

δρ. Φιλολογίας -Επίτ. Σχολικού Συμβούλου Φιλολόγων - Προέδρου Π.Ε.Φ.

Ο πλατωνικός μύθος είναι έργο της ποιητικής φαντασίας του φιλοσόφου· ως ομόζυγος και αντιζυγος του λόγου έχει αυτάρκεια, είναι μοναδικός και ανεπανάλητος. Λόγος και μύθος εκφράζουν τη δυναμικότητα και την εντελέχεια της ψυχής και γίνονται οι δύο πόλοι του διαλόγου (*έμψυχος λόγος*), ο οποίος εικονίζει τον πραγματικό σωκρατικό διάλογο. Ο Πλάτων με το μύθο προσπαθεί να εκφράσει το μυστικισμό (κοσμογονία - μεταφυσική), τις λεπτότερες νοητικές συλλήψεις και να απεικονίσει, με το ποιητικό του κάλυμμα, το υπερλογικό.¹

Η πρώτη χρήση του μύθου γίνεται φυσικά από τους ποιητές² και αργότερα από τους σοφιστές, οι οποίοι έδωσαν στις ιδέες τους, για να τις κάνουν παραστατικά αντιληπτές, τη μορφή του μύθου.³ Ο μύθος, όμως, χρησιμοποιείται από τους σοφιστές μόνο ως απλό παιχνίδι, για να εντυπωσιάσουν, να γοητεύσουν και να στηρίξουν την αλήθεια των επιχειρημάτων, ήταν δηλαδή ένα είδος επίδειξης, ενώ στον Πλάτωνα αισθητοποίηση του αφηρημένου.

Ο Πλάτων, κατά κανόνα, με το μύθο ιστορεί τα δρώμενα με την τέχνη της δραματικής αναπαράστασης και της μίμησης, η οποία δε μιμείται είδωλα, αλλά την αλήθεια· έτσι, ο μύθος γίνεται λόγος «εικαστικός» της αλήθειας, γιατί ομιλεί με εικόνες και σύμβολα. Οι μυθικές αναπαραστάσεις, η δραματική (κωμική και τραγική μαζί) εξεικόνιση, η προσέγγιση της αλήθειας, που βρίσκεται «*ἐπέκεινα τοῦ ὄντος*», συνιστούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα του μύθου.

Στους μεγάλους κυρίως πλατωνικούς διαλόγους είναι διάσπαρτοι έξοχοι μύθοι που αποκαλύπτουν τέλεια τον τρόπο με τον οποίο ο κορυφαίος φιλόσοφος λάμπρυνε το είδος αυτό της φιλοσοφικής διδασχίας.⁴

Η βλάστηση του μύθου στο πλατωνικό έργο αρχίζει ήδη με τον *Πρωταγόρα*⁵ (320d - 322d), με το μύθο για τη δημιουργία των θνητών γενών και του ανθρώπου. Πρόσωπα του μύθου είναι ο Επιμηθεύς και ο Προμηθεύς· ο πρώτος προσφέρει στα έμψυχα όντα αγαθά για να επιβιώσουν, ενώ ο δεύτερος δωρίζει στον άνθρωπο την έντεχνη σοφία· τέλος, ο Ζευς δίνει στο ανθρώπινο γένος την πολιτική τέχνη, μαζί με την *Αΐδω* (ηθική συνείδηση) και τη *Δίκη* (αίσθημα δικαίου), που χωρίς αυτές καμιά πολιτεία δεν μπορεί να θεμελιωθεί. Το εντυπωσιακό αυτό ζεύγος ηθικών αξιών αποτελεί αναμφισβήτητη τη βάση της φιλοσοφικής σκέψης στη δυτικοευρωπαϊκή παιδεία και το θεμέλιο πολλών φιλοσοφικών και πολιτικών συστημάτων.

Στον *Φαίδρο* (245c - 246d) έχουμε: α) το μεγάλο μύθο της ψυχής -πᾶσα ψυχὴ ἄθανατος, τό γάρ ἀεικίνητον ἄθανατον-, με την εικόνα του άρματος (συνωρίδος), που το σέρνουν δύο φτερωτά άλογα, και την αρματοδρομία των ψυχών στον υπερουράνιο τόπο· τα δύο άλογα, το ήμερο (θυμοειδές) και το άγριο (επιθυμητικόν) οδηγούνται από

το θεοείκελο φρόνιμο γνίχο (λογιστικόν), τρία μέρη της ψυχής που αντιστοιχούν στις τρεις αρετές, σοφία, ανδρεία, σωφροσύνη (υπερκαλυπτόμενη από τη δικαιοσύνη), και στην τριχοτόμηση του πολιτεύματος, με τους άρχοντες, φύλακες και δημιουργούς. β) το μεγάλο μύθο του έρωτα (249d - 257b), με την πάλινωδία του Σωκράτη, ο οποίος αφηγείται τους αναβαθμούς της ψυχής από το κάλλος των σωμάτων προς το κάλλος της ιδέας.

Ο Φαίδρος όπως και το *Συμπόσιον* είναι η αποθέωση του έρωτα. Στο *Συμπόσιον*⁷ (189d - 204) έχουμε το μύθο του έρωτα, με τους πέντε λόγους - εγκώμια γι' αυτόν των: Φαίδρου, Πausανίου, Ερυσίμαχου, Αριστοφάνους, Αγάθωνος και τον αποκαλυπτικό λόγο της Διοτίμας, της προφήτισσας από τη Μαντίνεια, η οποία διαλέγεται με τον Σωκράτη, διδάσκοντάς τον για το μεγάλο δαίμονα, τον Έρωτα, γιο του Πόρου εκ της Μήτιδος και της Πενίας, ακόλουθο και θεράποντα της Αφροδίτης. Η Διοτίμα, με το μύθο αυτό, αναπτύσσει τις μορφές του έρωτα, που κλιμακώνονται σε βαθμίδες ανοδικά, με ύψιστη τα *τέλεια και τα εποπτικά*, την κορύφωση της μυσταγωγίας και αποκάλυψης.

Τέλος, στον εκτενέστερο, μετά τους *Νόμους*, διάλογο: *Πολιτεία*⁸ ἢ *περὶ τοῦ δικαίου*, σε 10 βιβλία (374 π.Χ.), έργο που θαυμάστηκε και αμφισβητήθηκε ίσως περισσότερο απ' όλα, οι φιλοσοφικοί μύθοι της παιδείας, της ψυχής και της δικαιοσύνης παρουσιάζονται συνδεδεμένοι ο ένας με τον άλλο σε απόλυτη συμμετρία.

Ζωγραφικό απείκασμα του έργου της παιδείας μάς προσφέρει ο Πλάτων με τη περίφημη εικόνα των δεσμοτών του σπηλαίου (514a - 520e), με την οποία αρχίζει το Ζ' βιβλίο της *Πολιτείας*.⁹ Μετά ταῦτα δὴ, εἶπον, ἄπεικασον τοιοῦτω πάθει τὴν ἡμετέραν φύσιν παιδείας τε πέρι καὶ ἀπαιδευσίας. Με την αλληγορία του σπηλαίου παρουσιάζεται η πορεία από την απαιδευσία (την άγνοια της αλήθειας) στη γνώση η οποία παρομοιάζεται με το ανέβασμα των δεσμοτών από το βάθος του σπηλαίου στην έξοδο, στον έξω κόσμο. Το ανέβασμα αυτό συμβολίζει την ανοδική πορεία της ψυχής που δεν προσκομίζει μόνο γνώσεις, αλλά ταυτόχρονα μεταπλάθει τον άνθρωπο και τον μορφοποιεί.

Με το μύθο για το δακτυλίδι του Γύγη¹⁰ (Α, 359b - 360b) προβάλλεται η θέση για τη δικαιοσύνη που συνιστά αγαθό, εκπηγάζει από την ελεύθερη βούληση του ανθρώπου και έχει μεγάλη σημασία για την ευδαιμονία των πολιτών στο πλαίσιο της ζωής τους στη πόλη.

Ο πυκνός μύθος του θανάτου και της μεταθανάτιας κρίσης επισφραγίζει το πολυσύνθετο έργο της *Πολιτείας* και αποτελεί απάντηση στη διήγηση για το δακτύλιο του Γύγη.

Ο μύθος του Ηρόδου του Παμφυλίου ανήκει στους εσαχο-

λογικούς μύθους και έχει ως πρόδρομη μορφή το χωρίο του Γοργία (523α - 527α), που περιγράφει την ψυχή μετά θάνατο, καταδικασμένη σε τιμωρία για τα εγκλήματά της εις τό τῆς τίσεώς τε καί δίκης δεσμοτήριον, ὃ δὴ Τάρταρον καλοῦσιν, ἢ ανταμειβόμενη για τις αρετές της στα Νησιά των Μακάρων, εις μακάρων νήσους ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτός κακῶν.

Ο μύθος του *Γοργία* αποτελεί εισαγωγή και στους δύο άλλους μύθους του *Φαίδωνα* (107c - 115a) και του *Φαίδρου* (245c - 246d), οι οποίοι αναφέρονται στη μεταθανάτια περιπέτεια της ψυχής.

Στο τέλος της *Πολιτείας* ο Πλάτων είναι πεπεισμένος ότι η δικαιοσύνη θα ανταμειφθεί και η αδικία θα τιμωρηθεί στην επόμενη ζωή. Ο Αγγλος καθηγητής F. Sandebach αναφέρει ότι «μια μακρά καταληκτική ιστορία που την διηγείται ένας φανταστικός επισκέπτης εκείνης της ζωής ενδυναμώνει αυτόν τον ισχυρισμό και επιμένει στην ευθύνη της ψυχής για τον ίδιο το χαρακτήρα της και για πολλές από τις περιστάσεις που είναι προορισμένη να συναντήσει στη γη».¹¹ Οι παρατηρήσεις του Σωκράτη, που δεν είναι μεγαλύτερος από 50 ετών (όταν επίσημο όριο για να χαρακτηριστεί κανείς γέρον στην Αθήνα ήταν 60 ετών και άνω) για τον επερχόμενο θάνατο και οι ανησυχίες του για τα μεταθανάτια ενδεχόμενα καταλήγουν, σύμφωνα με το Βρετανό φιλόσοφο Alfred Taylor¹² (1863 - 1945), στην ολοκληρωση της *Πολιτείας* μ' ένα μύθο για την ύστατη κρίση.¹³

Ο μύθος αναπτύσσεται διεξοδικά στα κεφάλαια 614 - 621 από τα οποία έχει anthologηθεί στο διδακτικό βιβλίο του *Φιλοσοφικού Λόγου* της Γ' Ενιαίου Λυκείου (Θεωρητικής Κατεύθυνσης), ως 14η ενότητα, το χωρίο σχετικά με τον Αρδιαίο τύραννο (615c - 616a).

Ως αφόρμηση και ένταξη στο συγκεκριμένο απόσπασμα χρησιμοποιούμε τα προηγούμενα που αναφέρονται στην ιστορία του Ηρόδου, γιου του Αρμενίου, από τον Παμφυλία της Μικράς Ασίας. Ο Ηρ σκοτώθηκε στον πόλεμο και παρέμεινε άταφος για 10 περίπου μέρες· όταν, περι τη δωδέκατη μέρα, ενώ ήταν σώος και ακέραιος, τον μετέφεραν στην πατρίδα του και επιχείρησαν να τον κάψουν στην νεκρική πυρά, ξανάζησε (άνεβίω) και μόλις ξαναήρθε στη ζωή, άρχισε να ανιστορεί στους παρευρισκόμενους όσα φοβερά είχε δει στη διάρκεια του θανάτου του.

Η μυθική αφήγηση (απόλογος), που εκτίθεται συνοπτικά στην εισαγωγή του διδακτικού βιβλίου,¹⁴ αναφέρεται στην πορεία της ψυχής στο θαυμάσιο τόπο, εις τόπον τινά δαιμόνιον, της κρίσης, με τους δικαστές και τα δύο χάσματα (γήινο και ουράνιο), στην τιμωρία των αμαρτωλών ψυχών για τα αδικήματά τους (προδοσία και κακουργήματα) και την ανάλογη ανταμοιβή των καλών ψυχών (δικαίων και ευσεβών) στον παραδείσιο λειμών, καθώς και στην ανταλλαγή εμπειριών για τα πάθη τους και το άφραστο κάλλος των θεαμάτων, αντίστοιχα.

Ο Ηρ έλαβε εντολή από τους δικαστές να παρακολουθεί προσεκτικά τα δρώμενα, άκούει τε καί θεᾶσθαι πάντα τὰ ἐν τῷ τόπῳ, για να τα ανακοινώνει αργότερα στους ζωντανούς. Το εδάφιο ολοκληρώνεται με την επισήμαντη της βαριάς τιμωρίας της ασέβειας προς τους γονείς ή τους θεούς και της ανθρωποκτονίας, βασανιστήρια μεγαλύτερα για τους ασεβείς και τους πατροκτόνους καθώς και όσους

με το χέρι τους έκαναν φόνους.

Έτσι, οι τελευταίες φράσεις του χωρίου μας εισάγουν στην περίπτωση του αμαρτωλού Αρδιαίου και τη σκληρή, παραδειγματική τιμωρία του.

«Ἐφη γὰρ δὴ παραγενέσθαι ἐρωτώμενῳ ἐτέρῳ ὑπὸ ἐτέρου ὄπου εἶη Ἀρδιαῖος ὁ μέγας, ὁ δὲ Ἀρδιαῖος οὗτος τῆς Παμφυλίας ἐν τινὶ πόλει τύραννος ἐγεγόνει, ἤδη χιλιεστὸν ἔτος εἰς ἐκείνον τὸν χρόνον, γέροντά τε πατέρα ἀποκτείνας καὶ πρεσβύτερον ἀδελφόν, καὶ ἄλλα δὴ πολλά τε καὶ ἀνόσια εἰργασμένος, ὡς ἔλεγετο. ἔφη οὖν τὸν ἐρωτώμενον εἰπεῖν, “Οὐχ ἦκει, φάναι, “οὐδ’ ἂν ἦξει δεῦρο, ἐθεασάμεθα γὰρ οὖν δὴ καὶ τοῦτο τῶν δεινῶν θεαμάτων· ἐπειδὴ ἐγγύς τοῦ στομίου ἤμεν μέλλοντες ἀνιέναι καὶ τᾶλλα πάντα πεπονθότες, ἐκείνόν τε κατειδόμενος τυράννου· ἦσαν δὲ καὶ ἰδιῶταί τιες τῶν μεγάλα ἡμαρτηκῶτων· οὓς οἰομένους ἤδη ἀναβήσεσθαι οὐκ ἐδέχετο τὸ στόμιον, ἀλλ’ ἐμυκάτο ὁπότε τις τῶν οὕτως ἀνιάτως ἐχόντων εἰς πονηρίαν ἢ μὴ ἱκανῶς δεδωκῶς δίκην ἐπιχειροῦ ἀνιέναι. ἐνταῦθα δὴ ἄνδρες, ἔφη, ἄγριοι, διάπυροι ἰδεῖν, παρεστῶτες καὶ καταμανθάνοντες τὸ φθέγμα, τοὺς μὲν διαλαβόντες ἦγον, τὸν δὲ Ἀρδιαῖον καὶ ἄλλους συμποδίσαντες χεῖράς τε καὶ πόδας καὶ κεφαλὴν, καταβαλόντες καὶ ἐκδείραντες, εἶλκον παρὰ τὴν ὁδὸν ἐκτός ἐπ’ ἀσπαλάθων κνάμπτοντες, καὶ τοῖς ἀεὶ παριοῦσι σημαίνοντες ὧν ἕνεκά τε καὶ ὅτι εἰς τὸν Τάρταρον ἐμπεσοῦμενοι ἄγοντο».

«Έλεγε, λοιπόν, πως ήτανε μπροστά, όταν ένας ρωπήθηκε από κάποιον άλλον, πού είναι ο Αρδιαίος ο μέγας.

Και ο Αρδιαίος αυτός ήτανε τύραννος σε κάποια πόλη της Παμφυλίας χίλια χρόνια πριν από τον καιρό εκείνο, και σκότωσε τον γέροντα πατέρα του και το μεγαλύτερό του αδελφό. Και άλλα δα πολλά και ανόσια είχε κάμει, όπως έλεγαν. Έλεγε, λοιπόν, πως εκείνος που ρωπήθηκε αποκρίθηκε, πως ο Αρδιαίος «δεν ήρθε ούτε θαρθεί εδώ». Γιατί είδαμε δα και αυτό από τα φριχτά θεάματα. Όταν είμαστε κοντά στο άνοιγμα, κι ήτανε ν' ανεβούμε και είχαμε όλα τ' άλλα πάθει, είδαμε έξαφνα κι εκείνον και άλλους, που οι πιο πολλοί τους υπήρξαν τύραννοι. Μα ήτανε και μερικοί ιδιώτες απ' εκείνους που είχαν κάμει μεγάλα εγκλήματα. Αυτούς, την ώρα πια που νόμιζαν πως θ' ανεβούνε, δεν τους εδέχονταν το στόμιο, απ' αυτούς, εβγάξε ένα μουγκητό, όταν δοκίμαζε ν' ανεβεί κανείς απ' αυτούς, που ήτανε τόσο αγιάτρευτοι στην κακία ή που δεν είχαν τιμωρηθεί αρκετά. Την ίδια στιγμή άνδρες άγριοι, και να τους ιδείς ολόπυροι, βρίσκονταν εκεί και ξέροντας τι σημαίνει το μουγκητό, άλλους τους έπιαναν και τους τραβούσαν· τον Αρδιαίο όμως και μερικούς άλλους, αφού τους έδεσαν τα πόδια και τα χέρια και το κεφάλι, αφού τους έρριξαν καταγής και τους έγδαραν, άρχισαν να τους σέρνουν πλάι από το δρόμο έξω, και να τους ξεσχίζουν επάνω σ' ασπαλάθια, και σ' όλους, όσοι περνούσαν απ' εκεί, εδήλωναν για ποιές αιτίες υποφέρουν τούτα και πως τους πάνε να τους ριξουν μέσα στον Τάρταρο»

(Μτφρ. Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλος)

Η ενότητα παρουσιάζει την εξής ιδιομορφία· δεν αποτελεί άμεση αφήγηση, αλλά αναδιήγηση του Ηρόδου, ἔφη γὰρ παραγενέσθαι, μετά τη νεκροανάστασή του,

στους ανθρώπους, όπου ήταν παρών και ο Σωκράτης, ο οποίος στη συνέχεια την επαναδιηγείται στον Γλαύκωνα, εξαρτημένη από λεκτικά ρήματα που επαναλαμβάνονται (ἔφη γάρ - ἔφη οὖν - ἔφη). Πρώτος αφηγητής, λοιπόν, είναι ο Ἡρ, κύριος φορέας των δρωμένων, οιονεί αγγελιοφόρος του Ἄδη (ἄγγελον ἀνθρώπους γενέσθαι), ο οποίος στην αφήγησή του ενσωματώνει και στοιχεία λαϊκά, ως ελέγετο.

Θεματικά κέντρα του χωρίου είναι: το δεινό θέαμα των βασανιζομένων και η περιγραφή του μαρτυρίου του τυράννου.

Η ανάλυση στηρίζεται κυρίως στη συστοιχία μορφή και περιεχομένου, που πραγματοποιείται με τις βασικές λέξεις - κλειδιά, γλωσσικά στοιχεία της μορφής που υποβοηθούν στην αποσαφήνιση των νοημάτων. Έτσι, η οργάνωση της ενότητας συγκροτείται σύμφωνα και με τη διδακτική πρόταση του Βασ. Τσάφου¹⁵:

α. από τις κειμενικές μονάδες που βασιζονται κυρίως στην υπογράμμιση των παρελθόντων χρόνων των ρημάτων (ἐγγόνει - ἔθεασάμεθα - ἦμεν - κατείδομεν - οὐκ ἐδέχετο - εἶλκον) και την αθροιστική συσώρευση των μετοχών, που συναποτελούν δομικό διάγραμμα, σε δύο επίπεδα: την παρέμβαση του συγγραφέα - αφηγητή (ἀποκτείνας - εἰργασμένος) και τις βιωματικές εμπειρίες του υποκειμένου δράσης (μέλλοντες - πεπονθότες - παρεστώτες - καταμανθάνοντες - διαλαβόντες - συμποδίσαντες - καταβαλόντες - ἐκδείραντες - κνάμπτοντες - σημαίνοντες¹⁶) με τη αντίστοιχη χρονική διαφοροποίηση.

β. τις ενδοκειμενικές σχέσεις, που διέπουν τις επιμέρους μονάδες οργανώνοντάς τις σε ενιαίο σύνολο. Έτσι, το κείμενο δομείται στο διάλογο ανάμεσα στις ψυχές δύο νεκρών σε ευθύ «εξαρτημένο» (οὐχ ἦκει, φάναι, οὐδ' ἂν ἦξει) και σε πλάγιο λόγο, όπου εἶη Ἄρδιαίος ὁ μέγας, τίτλος που απηχεί περσική συνήθεια προσφώνησης του βασιλιά των Περσών (Μέγας βασιλεύς)· παράλληλα, το υπονοούμενο πλαστό όνομα του αφηγητή, Ηρ, (μάλλον εβραϊκής καταγωγής), το όνομα του πάσχοντος τυράννου, Ἀρδιαίου (όνομα μιας ιλλυρικῆς φυλῆς - Ἀρδιαίοι) και η περιοχὴ της επικυριαρχίας του, η Παμφυλία, απέναντι από την Κύπρο, προσδίδουν εξωτικό χρώμα στην αφήγηση.

Η εναλλαγή ευθέος και πλάγιου λόγου πλαισιώνεται από την παρατακτική (και-τε), αντιθετική (οὐκ-ἀλλά, μὲν-δέ) και συμπλεκτική (γάρ οὖν) σύνδεση, τη συνάφεια και λειτουργικότητα των δευτερευουσών προτάσεων (χρονικών, χρονικοῦποθετικών, πλάγιων ερωτηματικών, ειδικών) και την αλληλουχία των μετοχών. Ο λόγος διανθίζεται από χαρακτηριστικές λέξεις και εκφράσεις (δεινῶν θεαμάτων στόμιον - ἐμυκᾶτο - φθέγμα - ἐπ' ἀσπαλάθων - Τάρταρον, διάπυροι¹⁷), δηλωτικές του ποιητικού οίστρου του Πλάτωνα, μέσα από τις οποίες αναδύονται θαυμάσιες εικόνες κινητικές, οπτικές και ακουστικές.

γ. Το κειμενικό πλαίσιο, δηλ. την προθετικότητα, τη λειτουργία και το μήνυμα του συγγραφέα. Η ενότητα έχει ως θέμα την τιμωρία του πανάθλιου τυράννου στον Ἄδη, στον Τάρταρο¹⁸, την Κόλαση των Αρχαίων, τόπο αιώνιου βασανισμού των αθεράπευτα αμαρτωλῶν - μεταθανάτια ἐκφραση της άθλιας κατάστασης των δεσμοτῶν του σπηλαίου. Ο Πλάτων έτσι στηλιτεύει με τα μελανότερα χρώματα το βίο και την πολιτεία ενός τυράννου, διεκτραγωδώντας

την αδυσώπητη μοίρα του στον Ἄδη, υποδηλώνοντας, παράλληλα, πόσο ολέθρια είναι η τυραννία, ως χαρακτηριστικότερη μορφή αδικίας¹⁹. Ο Ἀρδιαίος ενσαρκώνει και συμβολίζει μαζί με τους άλλους τυράννους το απόλυτο κακό και έτσι αντιμετωπίζεται με τρόπο αμείλικτο και σκληρό και με τιμωρία τόσο βαριά, ώστε κανένας να μη διανοηθεί στο μέλλον να τον μιμηθεί.

Ο μύθος του θανάτου συνυφαίνεται με το μύθο της ανάμνησης. Στη συνέχεια, κύριο πρόβλημα παραμένει η εκλογή του κλήρου της ψυχῆς· ο καθένας είναι υπεύθυνος για την εκλογή του, ο θεός είναι ανεύθυνος· αἰτία ἐλομένου θεός ἀναίτιος, διακηρύσσει ο λόγος της Λαχέσεως. Η ελευθερία και η πάλη της ψυχῆς με την Ανάγκη γίνονται οι δύο πόλοι της προσωπικότητας κάθε ανθρώπου.

Ο Λόγος της Μοίρας επικυρώνει την εκλογή των κληρών και των παραδειγμάτων βίων. Η δυνατότητα της εκλογῆς εκφράζει την απελευθέρωση και την ανάβαση προς το φως, προς τη γνώση. Από τη γνώση εξαρτά ο Πλάτων και την ελευθερία και την αθανασία της προσωπικότητας. Η διαδικασία της γνώσης, ως ανάμνησης, εξαρτάται από το έργο της παιδείας, που η πλατωνική Πολιτεία θεμελιώνει σε όλη την ευρύτητα. Βασικό, όμως, θέμα του μύθου, που συμπληρώνει την πλατωνική μεταφυσική για τη διπλή φύση του ανθρώπου (σώμα - ψυχή, ὕλη - πνεῦμα) είναι η απονομή της δικαιοσύνης. Ο Σωκράτης εύχεται να μην αφήσουμε τον εαυτό μας να εκφύγει από την οδό που οδηγεί προς τα επάνω, καὶ δικαιοσύνης μετὰ φρονήσεως παντὶ τρόπῳ ἐπιτηδεύσομεν, ακολουθώντας με κάθε τρόπο τη δικαιοσύνη και τη φρόνηση, ώστε να είμαστε και μεταξύ μας και με τους θεούς φίλοι, όσο θα υπάρχουμε πάνω στη γη, αλλά και έπειτα, όταν θα λάβουμε την ανταμοιβή μας, σαν αθλητές που νίκησαν και δέχονται από παντού τα έπαθλά τους και εδώ και στη χιλιόχρονη πορεία που ανιστορήσαμε, εὖ πράττωμεν, να ευτυχοῦμε²⁰.

Ο μύθος του Ηρός είναι βέβαια επίνοια του Πλάτωνα, αλλά ο φιλόσοφος έχει αντλήσει ενδεχομένως στοιχεία από κάποια προφορική παράδοση, από τις λαϊκές δοξασίες, τις θεωρίες των ορφικών και των πυθαγορείων για τη μετεμψύωση, τις τελετουργίες των Ελευσινίων Μυστηρίων και την ομηρική Νέκυια²¹, δέχθηκε, επίσης, επιδράσεις, σύμφωνα με τις επισημάνσεις σύγχρονων ερευνητῶν²², από το Ζωροαστρισμό, την ινδική φιλοσοφία και τον ασιατικό σαμανισμό²³. Η σύνθεση και η διατύπωση των πηγῶν διαμορφώνονται, όμως, με το καλλιτεχνικό του δαιμόνιο.

Ο εσατολογικός μύθος χρησιμοποιήθηκε ως πρότυπο για τις *Καταβάσεις*, λογοτεχνικά έργα με θέμα το ταξίδι στον Κάτω Κόσμο (π.χ. *Νεκρικοί Διάλογοι* του Λουκιανού), στον Κικέρωνα (*Ενύπνιον του Σκιπίωνος*, *Somnium Scipiones*) και τις χριστιανικές αποκαλύψεις (*Αποκαλύψεις Ιωάννου και Πέτρου*).

Ο Γιώργος Σεφέρης εμπνέεται το εξάισιο ποίημα «*Επί Ασπαλάθων...*»²⁴ που τον έφερε πολύ κοντά στο αντιδικτατορικό αίσθημα των Ελλήνων, αφού δημοσιεύθηκε το καλοκαίρι του 1971, στο απόγειο της απριλιανῆς δικτατορίας. Αποτελεί το κύκνειο άσμα της ποιητικῆς του δημιουργίας, γιατί κυκλοφόρησε την επομένη του θανάτου του (23/9/1971), στις εφημερίδες *Το Βήμα* και *Τα Νέα*. Στις 27/9/71 είχε δημοσιευτεί στη γαλλική εφημερίδα *Le Monde*

(Sur les Aspalathes... σε μετάφραση του ίδιου του ποιητή). Δημοσιεύθηκε, στη συνέχεια, στα *Νέα Κείμενα* (τόμ. Β\1972), μαζί με τη γνωστή *Δήλωση* του ποιητή (28/3/69).

«ΕΠΙ ΑΣΠΑΛΑΘΩΝ...»

*Ήταν ωραίο το Σούνιο τη μέρα εκείνη του Ευαγγελισμού
πάλι με την άνοιξη.
Λιγοστά πράσινα φύλλα γύρω στις σκουριασμένες πέτρες
το κόκκινο χρώμα κι ασπάλαθοι
δείχνοντας έτοιμα τα μεγάλα τους βελόνια
και τους κίτρινους ανθούς.
Απόμακρα οι αρχαίες κολόνες, χορδές μιας άρπας αντη-
χούν ακόμη...*

ΓΑΛΗΝΗ

– Τι μπορεί να μου θύμισε τον Αρδιαίο εκείνον;
Μια λέξη στον Πλάτωνα θαρρώ, χαμένη στον μυαλού τ'
ανλάκρια·

τ' όνομα του κίτρινου θάμνου
δεν άλλαξε από εκείνους τους καιρούς.
Το βράδυ βρήκα την περικοπή:
«Τον έδεσαν χειροπόδαρα» μας λέει
«τον έριξαν χάμω και τον έγδαραν
τον έσυραν παράμερα τον καταξέσκισαν
απάνω στους αγκαθερούς ασπάλαθους
και πήγαν και τον πέταξαν στον Τάρταρο, κουρέλι».

Έτσι στον κάτω κόσμο πλέρωνε τα κρύματά του
ο Παμφύλιος Αρδιαίος ο πανάθλιος Τύραννος.

31 του Μάρτη 1971

Το ποίημα διακρίνεται για τη άρτια εσωτερική αρχιτεκτονική δόμηση, τους στοχασμούς και την εκφραστική δύναμη του ποιητή, τη λεκτική εντέλεια, τη μουσικότητα των στίχων, τη ρυθμική ανάπτυξη της ιδέας και τη συμβολικότητα.

Διακρίνουμε δύο φάσεις ποιητικές, δύο επίπεδα ξεχωριστά: Πρώτο επίπεδο: η έμπνευση του ποιητή –η απατηλή Γαλήνη– ο χώρος και ο χρόνος (στίχ. 1-7). Δεύτερο επίπεδο: μυθολογική αναφορά (στίχ. 8-20). Διάχυτος ο λυρισμός του ποιητή, στο πρώτο επίπεδο, αποθεώνει με λιτότητα την ομορφιά της ελληνικής φύσης και την κλασική αρμονία του χώρου του Σουνίου, πλημμυρισμένου από τον ανοιξιάτικο ήλιο, συνενώνοντας θαυμάσια την πνευματικότητα και την ειδυλλιακή χάρη.

Στο δεύτερο επίπεδο, ο έντονος λυρισμός αντικαθίσταται από την τραγικότητα με την πλατωνική μετουσίωση του μύθου, που ενέχει πληρότητα και τελειότητα. Ο αρχαίος λόγος ηχεί αρμονικά. Αποκορυφώνεται η πλατωνική ανάμνηση. Ο κίτρινος θάμνος (ασπάλαθος) γίνεται σύμβολο ποιητικό που λειτουργεί με καταλυτική δύναμη. Η τραγωδία φτάνει στην κάθαρση: ο ποιητής με τη συμβολικότητα της γλώσσας, την αλληγορική έκφραση και την προφητική ενόραση εκπληρώνει το χρέος του.

Ρητός και κατηγορηματικός, εκδίδει με παρηγορία την ετυμηγορία του για το τέλος που αξίζει στους τυράννους, στέλνοντάς τους στη θέση που τους επιφύλαξε ανέκαθεν η Ελλάδα, στα ζοφερά δώματα του Αδη, στα Τάρταρα²⁵.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Κ. Π. Μιχαηλίδης, *Πλάτων. Λόγος και μύθος*. Παπαδήμας, Αθήνα 1998, σελ. 194 κ.ε.
2. Πρβλ. I 529-600 (μύθος του Μελεάγρου) και Ω 602-617 (μύθος της Νιόβης).
3. Πρβλ. Ξενοφ. *Απομνημονεύματα*, II, I, 21-34. Μύθος του Προδίκου για την εκλογή του Ηρακλή.
4. Βλ. Ηλ. Σπυρόπουλος, *Πλάτωνος μύθοι* (Επιλογή, μετάφραση και σημειώματα), Διαγώνιος, Αθήνα 1962.
5. Βλ. (α) Ηλ. Σπυρόπουλος, *Πλάτωνος Πρωταγόρας*, Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1975. (β) Αναστ. Αγγ. Στέφος, *Αρχαία Ελληνική Γραμματεία. Ερμηνευτικές και διδακτικές δοκιμές*, II, Πορεία, Αθήνα 1993.
6. Βλ. I. Ν. Θεοδορακόπουλος, *Πλάτωνος Φαίδρος*, Εστία, Αθήνα 1948.
7. Βλ. Ιωάν. Συκουτρής, *Πλάτωνος Συμπόσιον*, Εστία, Αθήνα 1950.
8. Βλ. Κ. Δ. Γεωργούλης, *Πλάτωνος Πολιτεία. Εισαγωγή, ερμηνεία, σημειώσεις*. Σιδέρης, Αθήνα 1992.
9. Βλ. I. Ν. Θεοδορακόπουλος, *Εισαγωγή στον Πλάτωνα*, Εστία, Αθήνα 1970, σελ. 171 κ.ε.
10. Βλ. Στέλ. Ράμφος, *Το δακτυλίδι του Γύγη*, Κέδρος, Αθήνα 1977. Πρβλ. Μαν. Ανδρόνικος, *Ο Πλάτων και η τέχνη*, Νεφέλη, Αθήνα 1984.
11. «Πλάτων» στο *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας* των Ρ. Ε. Easterling - Β.Μ.Υ. Knox (μτφρ. Ν. Κονομή - Χρ. Γριμπά - Μ. Κονομή), Παπαδήμας, Αθήνα 1994, σ.σ. 634-648.
12. *Πλάτων, ο άνθρωπος και το έργο του* (μτφρ. Ιορδ. Αρζόγλου). ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990, σελ. 312 κ.ε.
13. Πρβλ. Ρ. Frutiger, *Les mythes de Platon*, Paris 1930.
14. *Αρχαία Ελληνικά. Φιλοσοφικός Λόγος*. Για την Γ' τάξη Ενιαίου Λυκείου, Θεωρητική Κατεύθυνση. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1999, σ.σ. 124-126.
15. *Η διδασκαλία της Αρχαίας Ελληνικής Γραμματείας και Γλώσσας. Για μια εναλλακτική μαθητεία στον αρχαίο κόσμο*. Μεταίχιμο, Αθήνα 2004.
16. Πρβλ. Βιργ. *Αινειάς*. VI, 618 για τον Φλεγύα, Phlegyasque miserimus.
17. Οι περιγραφόμενοι άνδρες παρουσιάζονται στην αποκαλυπτική δαιμονολογία ως «κολάζοντες άγγελου».
18. Πρβλ. Ιλιάς, Η 13, Ησιόδου *Θεογονία*, 682, Πινδ. *Πυθίων* I, 15.
19. Βλ. Κυρ. Κατσουμάνης, *Πλάτων και Αριστοτέλης. Φιλοσοφική ερμηνεία επιλεγμένων κειμένων*, Gutenberg, Αθήνα 2001, σελ. 143.
20. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος, *Πλάτωνος Πολιτεία*, Πόλις, Αθήνα 2002.
21. βλ. Αναστ. Αγγ. Στέφος, «Ομηρική Νέκνια, κειμενική προσέγγιση της ραψωδίας λ της Οδύσσειας» Λόγος και πράξη, 53 (1995) σ.σ. 5-23.
22. Πρβλ. G. Field, *Ο Πλάτων και η εποχή του* (μτφρ. Αντ. Σακελλαρίου), Γρηγόρης, Αθήνα 1972 και O. Gigon, *Βασικά προβλήματα της αρχαίας φιλοσοφίας* (μτφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλος), Γύση, Αθήνα 1992.
23. Από το αγγλικό shaman = μάγος, ιερέας. Σύνολο θρησκευτικών δοξασιών που βασίζονται στην πίστη στη μαγεία και στη δυνατότητα επικοινωνίας με τον κόσμο των πνευμάτων.
24. *Τετράδιο Γυμνασμάτων Β*, Ικαρος, Αθήνα 1976
25. Βλ. Αναστ. Αγγ. Στέφος, «Επί Ασπαλάθων...» του Γ. Σεφέρη» *Φιλολόγος* 18 (1979) και *Νέα Ελληνική Γραμματεία. Ερμηνευτικές και διδακτικές δοκιμές*. Πορεία, Αθήνα 1992

Α. Β. Μπετόβεν: 7η Συμφωνία, Μέρος 2ο

Του ΘΑΝΟΥ ΕΡΜΗΛΙΟΥ

Μουσικοσυνθέτη - πρ. Γεν. Επιθεωρητή Μέσης Εκπαιδεύσεως

Το 2ο μέρος της 7ης Συμφωνίας είναι η βαθύτερη και δραματικότερη έξαρση της Μπετοβενικής μεγαλοφυΐας. Και, πράγματι, το μέρος αυτό αγγίζει και εκφράζει κάθε φιλοσοφικό νόημα του ανθρώπινου πόνου και γενικά της ανθρώπινης μοίρας. Είναι μια υπέρτατη θλιμμένη ελεγεία που περιέχει υπεράνθρωπη στωική εγκαρτέρηση στον ανθρώπινο πόνο και δυστυχία. Το μέρος αυτό αρχίζει με ένα θέμα που αποτελείται από βαθύτατες νότες που εκτελούν τα Κ. Μπάσα, οι βιόλες και τα βιολοντσέλα με το χαρακτηριστικό υποβλητικό ρυθμό τους. Το κύριο θέμα εκτελούν οι βιόλες το οποίον συνοδεύουν τα Β. Τσέλα και Κ. Μπάσα. Νομίζει κανείς πως βγαίνουν αυτοί οι πένθιμοι ήχοι από τους άφεγγους βυθούς, από τα έγκατα της γης. Μένουμε σιωπηλοί και πτοημένοι. Η σκέψη ακινητοποιείται από τη δραματική αυτή εποποιία. Η καρδιά του Μπετόβεν κλαίει με βαθύτατο πόνο και σπαραγμό. Και δεν κλαίει μόνο για τον Μπετόβεν, αλλά και για όλους τους ανθρώπους, και για όλο το ανθρώπινο και μοιραίο πεπρωμένο. Και αυτοί οι γεμάτοι υποβλητικό μυστήριο ήχοι, που ακολουθούν το ρυθμό δακτύλου και σπονδείου, καθώς προχωρούν, νομίζει κανείς πως προχωρεί μια πένθιμη πομπή θλιμμένων από αβάσταχτο πόνο ανθρώπινων ψυχών. Τις θλιμμένες ρυθμικές αυτές φράσεις, συνοδεύει συγχρόνως μία από τις πιο δραματικές μελωδίες γεμάτη θλίψη και μελαγχολία, αλλά και σαν μυστικό παράπονο.

Τη δραματική αυτή μελωδία αρχίζουν να εκτελούν οι βιόλες στις βαθύτατες νότες και συνοδεύουν τα V. Celli και C. Bassi. Η δραματική αυτή μελωδία επαναλαμβάνεται από τα 1α βιολιά δύο φορές από μία οκτάβα οξύτερα, συνοδευομένη από μια νέα θρηνώδη μελωδία, την οποίαν εκτελούν οι βιόλες και τα βιολοντσέλα. Και τότε όταν φθάσει η θρηνώδης μελωδία στην οξύτερη θέση των πρώτων βιολιών και εκτελεσθεί από αυτά, την παραλαμβάνουν τα πνευστά όργανα, ενώ τα έγχορδα εκτελούν την θρηνώδη μελωδία. Και τώρα εκεί πάνω στις ψηλές νότες της ορχήστρας που ακούμε, όπου το ρυθμικό θέμα εκτελούν τα πνευστά όργανα και συγχρόνως τη θρηνώδη μελωδία εκτελούν τα έγχορδα όργανα στις πιο ψηλές νότες, ο σπαρακτικός θρήνος όλων των οργάνων γιγαντώνεται και κορυφώνεται και γίνεται πανανθρώπινη δραματική κραυγή. Ρυθμοί εναλλάσσονται μέσα σε θρήνους, λυγμούς και

στεναγμούς. Είναι μία θλίψη απέραντη, ένας αβάσταχτος πόνος, ένα πάθος σπαρακτικό, που φθάνει πέρα από την ανθρώπινη σκέψη και φαντασία. Μοιάζει με Αισχύλεια ή Σαιξπηρική τραγωδία. Και εδώ θυμόμαστε πάλι τα λόγια του μεγάλου Γάλλου μουσικού Μπερλιόζ «Όταν έφθασα στο 2ο μέρος της 7ης Συμφωνίας και άκουσα τις πρώτες νότες έκλεισα τα μάτια και έμεινα συγκλονισμένος».

Αλλά ξαφνικά, μια γλυκιά μελωδία εμφανίζεται σαν γλυκοχάραμα μίας πρωινής αυγής, για να απαλύνει τον δυσβάσταχτο πόνο και να δώσει ελπίδες. Η μελωδία αυτή εμφανίζεται σαν ουράνιο τόξο (στα κλαρίνα - φαγκότα), σαν ένα φως μέσα από τα σκότη του πόνου και της δυστυχίας, ενώ τα βαρέα όργανα των εγχόρδων με τις βαθιές νότες τους, εξακολουθούν τον αδυσώπητο ρυθμό τους. Και μετά τη μελωδία αυτή της ελπίδας και της γαλήνης, εμφανίζεται πάλι τώρα η δραματική και θρηνώδης μελωδία μόνη της στα πνευστά φλάουτα - όμποε - φαγκότα που παίρνει πάλι χαρακτήρα θλιβερό και σπαρακτικό. Ακούμε το γίγαντα να θρηνεί. Ακούμε την ανάσα του να τρεμοσβήνει μέσα σ' αυτό το θρήνο και τον οδυρμό. Μας μιλάει η ίδια η ψυχή του μεγάλου πονεμένου, που μας συνταράσσει και μας συγκλονίζει. Ακούστε την τελευταία φράση, τις τελευταίες νότες της δραματικής αυτής μελωδίας μι - φα - φα - φα - μι - μι είναι ένας βαθύς αλλά και συγκλονιστικός μισοσβημένος αναστεναγμός.....

Και έπειτα από παύσεις μερικών μέτρων που εκφράζουν στιγμές αγωνίας και εγκαρτέρησης, ακούγεται με δραματικό ύφος για τελευταία φορά η ρυθμική εκείνη φράση, από τα πνευστά χάλκινα και έγχορδα όργανα. Και κατόπιν γίνονται με μισοσβυσμένη φωνή σιωπηλοί και δραματικοί διάλογοι μεταξύ πνευστών και εγχόρδων οργάνων, σαν ένας μακρινός απόηχος κάποιων θλιβερών αναμνήσεων πόνου και δυστυχίας, και μετά όλα οδηγούνται και χάνονται πέρα μακριά, πολύ μακριά, στα βάθη της αιωνιότητας.

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Παναγιώτης Γ. Φούγιας
Φανάρι - Αθήνα, Παραλειπόμενα

(Θεσσαλονίκη, Μαλλιάρης Παιδεία, 2006, 384 σσ.)

Ο συγγραφέας του βιβλίου, θεολόγος, αριστούχος πτυχιούχος της Θεολογικής Σχολής Χάλκης και Διδάκτωρ Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Manchester, έχει διακονήσει την θεολογική επιστήμη επί σειρά ετών με συνέπεια είτε ως καθηγητής πανεπιστημίου (Addis Ababa 1970-1975), είτε ως εκπαιδευτικός και σχολικός σύμβουλος, τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Ελληνική Διασπορά. Επηρεασμένος από το πρόσφατο δημοσίευμα του δημοσιογράφου Γ. Μούρτου (2004) με τίτλο «Φανάρι - Αθήνα. Κρίσεις διαρκείας» (σ. 316), απότοκο της προσπάτου κρίσεως ανάμεσα στο Οικουμενικό Πατριαρχείο και στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος (2003-2004), αναλύει στο έργο του τις διαχρονικές σχέσεις Αθηνών - Φαναρίου.

Ενωτισμένος ο συγγραφέας από την βασική θέση του Πατριάρχου Φωτίου «... τά Ἐκκλησιαστικά, καί μάλιστα γέ τά περί τῶν ἑνοριῶν δίκαια, ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατεῖαις τε καί διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν»¹ διαλαμβάνει την ιστορία της δημιουργίας της αυτοκεφάλου Ελληνικής Εκκλησίας και τις βαθμιαίες ενσωματώσεις των υπολοίπων περιοχών που ενετάσσοντο στο Ελληνικό κράτος: Επτάνησος, Θεσσαλία – νομός Ἄρτης, Ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης, «Νέες Χώρες», Δωδεκάνησος. Μέσα από το αρχειακό υλικό που χρησιμοποιεί, αναδεικνύει τα πρόσωπα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την ανακήρυξη του Αυτοκέφαλου ή για την μη ενσωμάτωση της Κρήτης στην Αυτοκέφαλη Ελληνική Εκκλησία. Ιδιαίτερα πρέπει να τονισθεί και κατάλληλα να εξαρθεί ο ρόλος της Διασποράς. Έτσι, με τόμο του 1908 το Οικουμενικό Πατριαρχείο παραχωρεί την κηδεμονία του Ελληνισμού της Διασποράς στην Αυτοκέφαλη Ελληνική Εκκλησία και το 1922 με άλλο Τόμο επανέρχεται και αναλαμβάνει αυτό την διαποίμανση του Ελληνισμού της Διασποράς. Είναι η εποχή της Πατριαρχίας του Μελετίου Μεταξάκη και η απαρχή της ιδρύσεως των πρώτων Αρχιεπισκοπών της Διασποράς: Αμερικής και Θυατειρών.

Ο συγγραφέας δεν λησιμονεί να αναλύσει το πρόβλημα της Δωδεκανήσου, όταν οι Ιταλοί, ακολουθώντας τη θέση του Φωτίου, προσπάθησαν να δημιουργήσουν την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Δωδεκανήσου, με απώτερο σκοπό να υπαγάγουν όλες τις ελληνικές εκκλησίες που ευρίσκονταν υπό ιταλική κατοχή (Αφρική) σε ενιαία διοίκηση. Τα σχέδιά τους απετράπησαν από τον αιφνίδιο θάνατο του Οικουμενικού Πατριάρχου Βασιλείου και την ανάρρηση του διπλωματικού Φωτίου Β'.

Ο συγγραφέας αποδίδει τον δέοντα σεβασμό στην Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και σε πρόσωπα που διεδραμάτισαν σημαίνοντα ρόλο στις τρέχουσες εξελίξεις. Είναι ενδεικτικό ότι ο συγγραφέας παραθέτει συγκλονιστικές λεπτομέρειες για κορυφαία πρόσωπα της Ορθοδοξίας του 20ού αιώνα, τα οποία ε γνώρισε εκ του σύνεγγυς και αναφέ-

ρεται με συγκινησιακή φόρτιση: Για τον Οικουμενικό Πατριάρχη Μάξιμο (1947-1948), τον διάδοχό του και οραματιστή Αθηνάγορα (1948-1972), τον Πάπα και Πατριάρχη Αλεξανδρείας Χριστόφορο (1939-1967), τον Αρχιεπίσκοπο πρώην Αμερικής Ιάκωβο (1959-1996). Αναδεικνύει και τα πρόσωπα του παρασκήνιου, που διεδραμάτισαν, πολλακώς, αρνητικό ρόλο στην λήψη αποφάσεων εις βάρος της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας.

Η έκδοση είναι αρτία. Περιλαμβάνει κατάλογο συντομογραφιών, Προλεγόμενα, διακρίνεται σε δεκατρία κεφάλαια, Επίμετρο, Επιλεγόμενα, Σημειώσεις και Ευρετήρια. Ας ευχηθούμε όπως σε δεύτερη έκδοση περιλάβει ο συγγραφέας και βιβλιογραφία των έργων που χρησιμοποίησε.

1. Epistola 3, 9. I. N. Βαλέττα, επιμ. Photios Epistolae. London 1964 (ανατ. Hilvesheim - New York: G. Olms, 1978), σ. 162

δρ. Χρήστος Π. Μπαλόγλου

***

Ο μεταφιλοσοφικός πολιτισμός του Rorty

Ο Richard Rorty (γεννήθηκε το 1931 στη Νέα Υόρκη) είναι ο μεγαλύτερος Αμερικανός φιλόσοφος της εποχής μας. Ο Θεόδωρος Γεωργίου (δρ. φιλοσοφίας) στο βιβλίο του: *Η αρπαγή της Ευρώπης στην Αμερική. Δοκίμιο για τον Richard Rorty* (εκδόσεις ANT. ΣΑΚΚΟΥΛΑ), Αθήνα 2005, εξετάζει τα εξής προβλήματα: πρώτον: τις στενές επιστημολογικές συγγένειες της σκέψης του Rorty με την σύγχρονη ευρωπαϊκή φιλοσοφία, δεύτερον: την απόρριψη από τον Rorty της αναλυτικής φιλοσοφίας, τρίτον: τον μετασχηματισμό της φιλοσοφίας από κλειστό γνωσιοθεωρητικό σύστημα σ' έναν ανοιχτό μορφωτικό (παιδευτικό) «μεταφιλοσοφικό πολιτισμό», τέταρτον: την αντικατάσταση της θεωρητικής αρχής της αντικειμενικής αλήθειας από την κοινωνική και πρακτική αρχή της αλληλεγγύης και πέμπτον: την θεμελίωση της φιλελεύθερης πολιτικής φιλοσοφίας, στην οποία «η δημοκρατία προηγείται της φιλοσοφίας». Ο R. Rorty, σηματοδοτεί μια άλλη πολιτισμική αντίληψη που συνυπάρχει με ό,τι ως σήμερα εθεωρείτο μονοδιάστατο στην πέραν του Ατλαντικού βορειοαμερικανική ήπειρο. Η κατάθεση της μαρτυρίας του Rorty εξάλλου έρχεται να επιβεβαιώσει τον νέο κυρίαρχο παιδευτικό ρόλο της Φιλοσοφίας σήμερα, που έχει ήδη υιοθετηθεί σε πολλές εκφάνσεις της σύγχρονης κοινωνικής διάρθρωσης. Είναι γνωστό άλλωστε ότι σήμερα στις ΗΠΑ, και όχι μόνο, η Φιλοσοφία θεωρείται ως απαραίτητη προϋπόθεση σε καθαρά επαγγελματικές δομές (π.χ. το μάρκετινγκ, τον αθλητισμό, την οικονομία κ.ά.).

Από την άποψη αυτή η νέα προσφορά του γνωστού στους φιλοσοφικούς κύκλους της χώρας, δρ. Θεοδ. Γεωργίου, κρίνεται ουσιώδης και πρωτοποριακή.

Σ.Γ.Μ.

Μάρκου Ρενιέρη

Έρευνα και εικασία περί Βλοσίου και Διοφάνους

Νέα έκδοση υπομνηματισμένη. Πρόλογος Κ. Ι. Δεσποτοπούλου. Εισαγωγές, Υπόμνημα Πηγών, ευρετήρια και Γενική Επιμέλεια Γεωργίου Θ. Αραμπατζή - Χρήστου Π. Μπαλόγλου.

(Εκδ. Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 2005, σσ. 101* + 197).

Ο Μάρκος Ρενιέρης (1815-1987) πίστευε ότι ο «της Ιστορίας φιλόσοφος» μπορεί να «προφητεύσει το παρελθόν», αφού η Ιστορία είναι η συνεχής πάλη του «λαού» («ουκ εγώ») με την «ατομικότητα» («εγώ»). [Φιλοσοφία της Ιστορίας - Δοκίμους, Εισαγωγή Παν. Νούτσου, Αθήνα 1999].

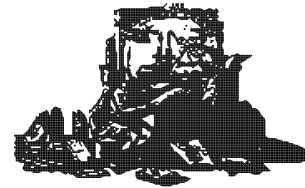
Η νέα υπομνηματισμένη Γ' Έκδοση του δυσεύρετου σήμερα βιβλίου του Μ. Ρενιέρη, η οποία έρχεται να συμπληρώσει την Α' που έλαβε χώρα στη Λειψία το 1873 και τη Β' στην Αθήνα, μεταξύ των ετών 1887-1888, θεωρείται η πληρέστερη, διότι εκτός από τον σύντομο πρόλογο, περιλαμβάνει εκτενέστατη Εισαγωγή 91 σελίδων γραμμένη από τους κ.κ. Γ. Αραμπατζή (σσ. 11-62) και Χρ. Π. Μπαλόγλου (σσ. 63-101), όπου εκτίθενται η Φιλοσοφία της Ιστορίας του Μ. Ρενιέρη, οι κατευθύνσεις της επιχειρηματολογίας του, οι επιδράσεις και η μεθοδολογία, οι αρχαιακές πηγές για το έργο του «Περί Βλοσίου και Διοφάνους», οι προηγούμενες εκδόσεις του βιβλίου και η παρούσα έκδοση της Ακαδημίας Αθηνών, τα σχετικά με τη ζωή και το έργο του συγγραφέα. Επίσης αναλύεται και η αναφορά του Ρενιέρη στο επαναστατικό κίνημα της «Ηλιοπολιτείας» του Αριστονίκου, ο απόηχος του έργου του συγγραφέα, σε συνδυασμό με την επίδραση που είχε ο στωικισμός στην Πέργαμο, όπου εκδηλώθηκε η επανάσταση, η οποία τελικώς κατεστάλη από τις ρωμαϊκές λεγεώνες που προσάρτησαν το κράτος των Ατταλι-

δών στα τέλη του 130 π.Χ. στο ρωμαϊκό κράτος.

Ο Μ. Ρενιέρης υπήρξε κορυφαίος διανοητής του 19ου αι. και συγχρόνως χρημάτισε διοικητής της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος. Ενώ ήταν στρατευμένος στον Κρητικό αγώνα, ευχήκε τον χρόνο να συγγράφει δύο περισπούδαστα μελετήματα: α) το παρόν με Πρόλογο σε 22 Κεφάλαια στη λόγια γλώσσα της εποχής του. Πρέπει να σημειωθεί ότι στην Γ' έκδοση το έργο «περί Βλοσίου και Διοφάνους» καλύπτει το δεύτερο μέρος του βιβλίου (σσ. 1-185) με τη παλαιά σελιδοποίηση της Β' εκδόσεως και το κριτικό υπόμνημα. Ακολουθούν χρηστικότερα Ευρετήρια αρχαιοελληνικών, λατινικών, νεοελληνικών, καθώς και σύγχρονων ξένων ονομάτων και τοπωνυμίων (σσ. 187-197) συνταγμένα από τον κ. Χρ. Π. Μπαλόγλου. β) Το άλλο έργο του Μ. Ρενιέρη έχει τίτλο «Ιστορικά Μελέται. Ο Έλλην πάπας Αλέξανδρος Ε', το Βυζάντιον και η εν Βασιλεία Συνδος, Αθήναι 1881 (τώρα σε ανατύπωση μετά Προλόγων και επιμελείας Ρωξάνης Αργυροπούλου, Χ. Μπαλόγλου, Αθήνα, Ελευθερη Σκέψης, 2004).

Η λαμπρή αυτή έκδοση της γεραράς Ακαδημίας Αθηνών τιμά την ελληνική φιλοσοφική σκέψη και αναδεικνύει τον Μ. Ρενιέρη βασικό εκπρόσωπο της νεοελληνικής Φιλοσοφίας του 19ου αι.

Χρ. Ν. Πολάτωφ. δ.φ.

ΕΝΗΜΕΡΩΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ΕΚΔΕΦ, ως μη κερδοσκοπικό σωματείο, είναι γνωστό ότι εκτός από τις συνδρομές και τις φιλικές εισφορές των Μελών της, δεν έχει άλλους πόρους, ούτε επιχορηγείται από δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς. Προκειμένου να ανταποκριθεί στις τρέχουσες ανάγκες της (π.χ. ενοικιάσεις Αιθουσών για τις εκδηλώσεις της, εκτύπωση προσκλήσεων και άλλων σχετικών εντύπων, έξοδα αποστολής Περιοδικού και αλληλογραφίας, γραφική αναγκαία ύλη κ.ά.) αλλά κυρίως για την τακτική και απρόσκοπτη έκδοση και αποστολή του Περιοδικού της Οργάνου «Φιλοσοφία και Παιδεία», που επί μια δεκαετία ανελλιπώς προσφέρει στη σύγχρονη ελληνική εκπαιδευτική κοινότητα και όχι μόνον, θέτει υπόψη των Μελών της και των Φίλων της τα εξής:

1. Παρακαλεί θερμώς για την **έγκαιρη αποστολή της συνδρομής για το νέο έτος 2006** που παραμένει, παρά την αύξηση γενικών του κόστους έκδοσης του Περιοδικού, στο ποσόν των 15,00 Ευρώ. Ας ληφθεί υπόψη ότι για την ταχυδρομική αποστολή κάθε τεύχους απαιτείται το ποσόν του 1,50 Ευρώ για κάθε παραλήπτη.

2. Ιδιαίτερα η ΕΚΔΕΦ απευθύνεται στα Μέλη εκείνα που, για διάφορους λόγους, **οφείλουν και συνδρομές παλαιότερων ετών** και παρακαλεί για την τακτοποίησή τους. Επειδή οι οφειλόντες είναι αρκετοί, το Δ.Σ. με πολλή λύπη

ομολογουμένως, έλαβε την απόφαση, μετά την παρέλευση **δύο ετών** μη καταβολής της συνδρομής να διακόπτει την περαιτέρω αποστολή του Περιοδικού.

3. Η ΕΚΔΕΦ απευθύνεται και πάλι σε όσα Μέλη έχουν τη δυνατότητα να προσφέρουν επί πλέον της ετήσιας συνδρομής, φιλική οικονομική ενίσχυση, να έλθουν αρωγά στο έργο της έκδοσης κυρίως του Περιοδικού μας.

Ελπίζουμε και ευχόμαστε ότι η έκκλησή μας αυτή θα βρεί την απαιτούμενη κατανόηση, ώστε το έργο της Ένωσής μας, που ήδη έχει καταξιωθεί στην συνείδηση όλων εκείνων που το γνωρίζουν και το εκτιμούν, να συνεχιστεί απρόσκοπτα.

ΑΠΟ ΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ

• Σημ. Τα χρήματα αποστέλλονται ή με **ταχυδρομική επιταγή** επ' ονόματι του Προέδρου της ΕΚΔΕΦ στη διεύθυνση του Περιοδικού (Εθνικής Αντιστάσεως 20 - 143 43 Ν. Χαλκηδόνα) ή **μέσω της Εθνικής Τράπεζας** (αριθμός λογαριασμού 665/755979-85). Στη δεύτερη περίπτωση είναι ανάγκη να γνωστοποιείται η κατάθεση τηλεφωνικώς (210-2510020, 210-2580814, 210-2921403), για την έκδοση της σχετικής αποδείξεως πληρωμής.

ΛΕΞΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Γράφει: ο ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Φιλολόγος - τ. Σχολικός Σύμβουλος

Λογική

I) Η Λογική καθορίζεται ως η επιστήμη που ερευνά τις μορφές και τα είδη της ορθής νόησης και καθορίζει τις αρχές και τους κανόνες της. Ορθή νόηση είναι εκείνη, που έχει συνέπεια ανάμεσα στα επιμέρους στοιχεία της, στα διανοήματά της.

Κατά τον Ευ. Παπανούτσο είναι επιστήμη που εξετάζει: «Τα προϊόντα της σκέψης και προσπαθεί να αναγνωρίσει τα γνήσια από τα νόθα, τα ορθά από τα λαθεμένα. Είναι επιστήμη κανόνων (κανονική) και όχι περιγραφική, όπως η ψυχολογία. Δεν περιγράφει τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η σκέψη, αλλά διευκρινίζει τις αρχές και τους κανόνες της ορθής σκέψης».

II) Η Λογική εξετάζει τη **σκέψη καθαυτή**, όχι σε σχέση όμως με την αντικειμενική πραγματικότητα και τη νόηση. Εξαιτίας του φαινομένου αυτού χαρακτηρίστηκε τυπική επιστήμη (τυπική Λογική). Ως κανονιστική επιστήμη το ενδιαφέρον της δε επικεντρώνει όχι στο πώς σκέφτεται ο άνθρωπος αλλά στο **πώς πρέπει να σκέφτεται**. Τους κανόνες δεν αντλεί από την εμπειρία, αλλά από τη νόηση. Οι λογικές αρχές της, εξάλλου, δεν είναι αυταπόδεικτα αξιώματα, που η αλήθεια τους είναι φανερή και δεν χρειάζεται να αποδειχθεί.

Ειδικότερα, η Λογική είναι μια καθαρά νοητική επιστήμη, όπως η Μαθηματική επιστήμη, και ακολουθεί τη μέθοδο των λογικών συσχετισμών, που προκαθορίζουν την επιστημονική μεθοδολογία. Με την έννοια αυτή η Λογική εισέρχεται σε μεθοδολογικά και επιστημολογικά προβλήματα, όπως στην επαγωγή και παραγωγή, στον ορισμό, στην υπόθεση και θεωρία, μεθοδολογικά δηλαδή προβλήματα με τα οποία ασχολούνται οι επιμέρους επιστήμες.

Στην πραγματικότητα όμως τα σημαντικότερα προβλήματα ανήκουν στην Γνωσιολογία και Επιστημολογία. Για το λόγο αυτό η θέση της Λογικής θεωρήθηκε από μεγάλους στοχαστές αμφίβολη. Για παράδειγμα, ο Αριστοτέλης χαρακτήρισε τη Λογική «**προπαίδια της Φιλοσοφίας**», χωρίς ό-

μως να την αποξενώνει από τον κύριο κορμό της. Επίσης, νεότεροι φιλόσοφοι την ενέταξαν στη Γνωσιολογία, ενώ άλλοι ονόμασαν τη Γνωσιολογία (με τον ευρύτερο όρο της) Λογική.

III) Το έργο της Λογικής πραγματώνεται σε δύο στάδια: α) στην έρευνα των μορφών (εννοιών, κρίσεων, συλλογισμών) με τις οποίες ασχολείται η **Τυπική Λογική ή Στοιχειολογία** και β) στην έρευνα των μεθόδων με τις οποίες ασχολείται η **Μεθοδολογία**, σύμφωνα με την οποία η έρευνα της πραγματικής ορθότητας της νοήσεως πραγματοποιείται με τη βοήθεια άλλων ανώτερων λογικών ενεργειών. Εξάλλου με τον όρο «**Διαλεκτική Λογική**» νοείται η Εγελιανή διαλεκτική (θέση - αντίθεση - σύνθεση) για την εξήγηση των φυσικών, κοινωνικών και ψυχικών φαινομένων. Μεγάλη χρήση της Διαλεκτικής Λογικής έκαναν οι οπαδοί του διαλεκτικού υλισμού. Πιο σύγχρονος όρος είναι η «**Συμβατική Λογική**» την οποία ίδρυσαν οι Άγγλοι μαθηματικοί και φιλόσοφοι Μπουλ (Boole, 1815-1864) και Ράσελ (Russel, 1872-1970), λόγω του ότι χαρακτήρισαν την τυπική Λογική ανεπαρκή. Η Λογική αυτή γνωστή και ως **αλγεβρική**, συνάγει τους λογικούς κανόνες με αξιωματικό τρόπο και χρησιμοποιεί σύμβολα με τα οποία πετυχαίνει μεγαλύτερη ακρίβεια από την τυπική Λογική.

IV) Η Λογική υπήρξε γνήσιο τέκνο του ελληνικού φιλοσοφικού πνεύματος. Καλλιεργήθηκε από τους προσωκρατικούς φιλοσόφους και συστηματοποιήθηκε από τους εκπροσώπους των κλασικών χρόνων. Οι γνωσιολογικές έρευνες του Ηράκλειτου, Αναξαγόρα, των Ελεατών, Ζήνωνα και Παρμενίδη, των Σοφιστών, οι διαλεκτικές συζητήσεις του Σωκράτη είναι εκείνες που θέτουν τα πρώτα σπέρματα αλλά και τα προβλήματα της Λογικής. Ιδιαίτερο λόγο για τη Λογική έκανε ο Πλάτων στους διαλόγους του. Υποστήριξε πως η ανθρώπινη ψυχή διακρίνεται σε τρία μέρη: το **λογιστικό**, το **θυμοειδές** και το **επιθυμητικό**. Στο λογιστικό εδράζονται οι γνωστικές λειτουργίες του ανθρώπου, δηλαδή ο ορθός λό-

γος, η λογική. Επιβάλλεται λοιπόν τα δύο κατώτερα μέρη της ψυχής (συναίσθημα, επιθυμίες) να πειθαρχούν στις προσαγές του ορθού λόγου. Για το λόγο αυτό συμβούλευε: «**Ακολουθείτε την οδο της Λογικής**».

«Πατέρας της Λογικής» θεωρείται ο Αριστοτέλης. Τον όρο όμως Λογική επινόησαν οι Στωϊκοί φιλόσοφοι. Αυτός απέβλεψε στη δημιουργία αυτοτελούς επιστήμης, που ονομάστηκε από τους μεταγενέστερους «**Όργανο**» με μια σειρά έργων τα οποία είναι: α. **Κατηγορίες** β. **Περί Ερμηνείας** γ. **Αναλυτικά πρότερα** δ. **Αναλυτικά ύστερα** ε. **Τοπικά στ. Περί σοφιστικών ελέγχων**. Η αριστοτελική λογική που θεμελίωσε τη χριστιανική σκέψη εξακολουθεί και σήμερα να αποτελεί τον κορμό της τυπικής λογικής. Κατά τον Καντ, από τον Αριστοτέλη και πέρα, η Λογική δεν σημείωσε καμία πρόοδο.

V) Στους νεότερους χρόνους επώνυμοι φιλόσοφοι έγραψαν συγγράμματα για τη Λογική. Προηγήθηκε ο Άγγλος φιλόσοφος Φραγκίσκος Βάκων (Bacon, 1561-1626) με το έργο του «**Novum organum scientiarum**», στο οποίο εισάγει την εμπειρική έρευνα και επαγωγή, αντί της αριστοτελικής λογικής, στις φυσικές επιστήμες. Ακολούθησαν οι Ντεκάρτ (Descartes, 1596-1650), Καντ (Kant, 1724-1831), Χούσερλ (Husserl, 1859-1938) κ.ά. Στην Ελλάδα σημαντικό επιστημονικό σύγγραμμα είναι η «**Λογική**» του Θ. Βορέα (Αθήνα, 1932).

VI) Σε μια **συνολική θεώρηση, η Λογική είναι η ικανότητα του ανθρώπου να συλλαμβάνει τον κόσμο νοητικά, να διακρίνει την αλήθεια από το ψέμα, να θεμελιώνει την επιστήμη**. Κατά τον Ευ. Παπανούτσο «**Η Λογική, περισσότερο από κάθε άλλο κλάδο της Φιλοσοφίας, βοήθησε τον άνθρωπο να ελευθερώσει τη σκέψη του από τη σύγχυση και τις πλάνες**». Όταν όμως η Λογική μετατρέπεται σε στυγνό ορθολογισμό, σε «ψυχρή» δηλαδή τυπική, ωμή λογική το αποτέλεσμα είναι διαφορετικό. Ο άνθρωπος μεταβάλλεται σε «λογιστική μονάδα» και χάνει την αξία του. Η λογική τότε δεν αρκεί από μόνη της για να πραγματώσει τους ανώτερους σκοπούς και τα υψηλά ιδανικά του. Για να πετύχει είναι αναγκαία η σύζευξη λογικής και ανθρωπιάς.

Οι δραστηριότητες της ΕΚΔΕΦ

Κατά το χρονικό διάστημα: Ιανουάριος - Μάρτιος 2006, η ΕΚΔΕΦ πραγματοποίησε τις παρακάτω δραστηριότητες:

1. Συνεδριάσεις του Δ.Σ.

Το Δ.Σ. της Ένωσής μας κατά το ως άνω χρονικό διάστημα συνεδρίασε δύο φορές ως εξής:

α. Στις 28 Φεβρουαρίου με κύριο θέμα την επιλογή και διαρρύθμιση της ύλης για την έκδοση του παρόντος (37ου) τεύχους του Περιοδικού μας. Κατά την συνεδρίαση αυτή οριοθετήθηκαν επίσης και οι εκδηλώσεις της Ένωσής μας μέχρι το τέλος Απριλίου.

β. Στις 11 Μαρτίου με κύριο θέμα την οργάνωση και πραγματοποίηση φιλοσοφικο-λογοτεχνικής παρουσίασης με δραματοποιημένο λόγο του έργου του Διον. Σολωμού «**Ελεύθεροι Πολιορκημένοι**» ως συμμετοχή της Ένωσής μας στις εορταστικές επετείους της Εθνικής μας Ανεξαρτησίας του 1821 και της Ηρωικής Εξόδου του Μεσολογγίου.

2. Επιστημονικές Εκδηλώσεις

Κατά τους μήνες Ιανουάριο και Φεβρουάριο η ΕΚΔΕΦ πραγματοποίησε δύο προγραμματισθείσες εκδηλώσεις:

α. Στις 19.1.06 στην Αίθουσα του Βιβλιοπωλείου «Πατάκη» με εισηγητή τον κ. Σωτήρη Φουρνάρο, δρ. Φιλοσοφίας με θέμα: «**Η φιλοσοφική παιδεία κατά τον Αδαμάντιο Κοραή**». Ο εισηγητής με ισχυρή επιχειρηματολογία παρουσίασε τις απόψεις του Μεγάλου Νεοέλληνα Στοχαστή για την αξία της φιλοσοφικής παιδείας ως υπέρτατου παιδαγωγικού αγαθού και εντυπώσισε τα μέλη και τους φίλους της ΕΚΔΕΦ, που κυριολεκτικά κατέκλυσαν την αίθουσα. Ο κ. Σωτήρης Φουρνάρος ανήκει στην νεώτερη γενιά της Ένωσής μας και αποτελεί, μαζί με άλλα νέα μέλη μας, εχέγγυο για την εξελικτική της πορεία.

β. Στις 28 Φεβρουαρίου, στην ίδια Αίθουσα, η Ομότιμη Καθηγήτρια Φιλοσοφίας του Ιονίου Πανεπιστημίου κα Γραμματική Αλατζόγλου-Θέμελη παρουσίασε στο ευρύτερο κοινό της ΕΚΔΕΦ την εισήγησή της με θέμα: «**Προβλήματα Φιλοσοφίας της Ιστορίας**». Η εισηγήτρια, ιδρυτικό και επίτιμο μέλος της ΕΚΔΕΦ, με τη γνώση της στους ευρύτερους κύκλους της Χώρας ερευνητική της εργασία σε θέματα φιλοσοφικού προβληματισμού, έδωσε την ευκαιρία με την εισήγησή της να διεξαχθεί ένα ωραίο και δημιουργικός διάλογος.

3. Κοπή πίτας της ΕΚΔΕΦ

Στις 19-1-06 στην Αίθουσα του Βιβλιοπωλείου «Πατάκη» και μετά τη εισήγηση του κ. Σ. Φουρνάρου, έγινε

η καθιερωμένη κοπή πίτας της ΕΚΔΕΦ. Τα μέλη και η φίλοι της Ένωσής μας με τη ευκαιρία αυτή ενημερώθηκαν για τις δραστηριότητες της Ένωσής μας κατά το έτος που πέρασε καθώς και για τους νέους στόχους της ΕΚΔΕΦ στον καινούργιο χρόνο. Ο Ταμίας της ΕΚΔΕΦ κ. Δημ. Διαμαντόπουλος έκανε σύντομο οικονομικό απολογισμό και ο Πρόεδρος με την ευκαιρία αυτή ευχαρίστησε τα Μέλη και τους Φίλους της Ένωσης για την αμέριστη συμπαράστασή τους στο έργο της και ιδιαίτερα για την οικονομική ενίσχυση που με προθυμία προσφέρουν και που αποτελεί τον μοναδικό αξιόλογο οικονομικό της πόρο.

4. Συνεργασία με Σχολικούς Συμβούλους

Με την είσοδο του νέου χρόνου ο Πρόεδρος και τα Μέλη της ΕΚΔΕΦ πραγματοποίησαν συναντήσεις με Σχολικούς Συμβούλους των Φιλολογικών μαθημάτων και αντάλλαξαν απόψεις και προτάσεις για την αρτιότερη προσφορά του μαθήματος της Φιλοσοφίας στο πλαίσιο, έστω, της ελάχιστης πλέον δυνατότητας της διδασκαλίας της Φιλοσοφίας στα Λύκεια, που «τύχη κακή» έχει επιβληθεί ήδη από καιρού.

5. Νέα Μέλη

Κατά το α' τρίμηνο του 2006, το Δ.Σ. ενέκρινε τις αιτήσεις των κάτωθι αναφερομένων και τους ανέγραψε στο Μητρώο της Ένωσης ως νέα μέλη:

1. **Χάγερ Γεώργιο**, γεωπόνο, Διόνυσο Αττ. (631).
2. **Μιχαλόπουλο Λουκά**, δικηγόρο, Αθήνα (632).
3. **Μιχαλόπουλο Θεόδωρο**, βιολόγο, Αθήνα (633).
4. **Παναγιωτοπούλου Μαρία**, φιλόλογο, Αθήνα (634).
5. **Μιχάλη Ηλία**, καθηγητή Φυσ. Αγωγής, Αθήνα (635).
6. **Γαλαγκουράκη Ελευθερία**, φιλόλογο, Αγ. Παρασκευή (636).
7. **Δέμη Απόστολο**, δρ. μαθηματικό, Παπάγου, (637).
8. **Μαυρογιαννάκη Ευαγγελία**, φιλόλογο, Αθήνα (638).
9. **Μηλιώνη Χρήστο**, μαθηματικό, Αθήνα (639).
10. **Μπαλή Αικατερίνη**, θεολόγο, Παπάγου (640).
11. **Σβέρκο Ανδρέα**, μαθηματικό, Αγ. Παρασκευή (641).
12. **Σιπή Γεωργία**, φιλόλογο, Ν. Ψυχικό (642).
13. **Τζάμου Αικατερίνη**, φιλόλογο, Ν. Σμύρνη (643).
14. **Θανόπουλο Γεώργιο**, φιλόλογο, Μαρούσι (644).
15. **Παπαδοπούλου Μαρία**, εκπαιδευτικό, Ηλιοπούλη (645).
16. **Κωτσόπουλο Ευάγγελο**, φ. Φιλοσοφικής, Μάνδρα Αττ. (646).